

ORSZÁGH LÁSZLÓ

## A MAGYAR SZÓKÉSZLET SZÓTÁRI FELDOLGOZÁSÁNAK KÉRDÉSEI

### I.

Négy éve immár, hogy a nyelvtudomány alapvető kérdéseinek megvilágítása során SZTÁLIN cikkei egyebek között a szókészlet vizsgálatának jelentőségére is ráirányították a figyelmet. A szókészletének törvényszerűségeivel a nyelvtudománynak az az ága foglalkozik, melyet lexikológiának szoktak nevezni s amelyet magyarul szókincstannak nevezhetünk. A szókincstan tartalmi és alaki szempontból vizsgálja a jelentéstartalmak nyelvi hordozóját, a lexikát, azaz a szavakat és az állandósult szókapcsolatokat. Elvégzi a nyelvi kifejező elemeknek egy meghatározott időpontban való, tehát szinkronikus szemléletű leírását, kiterjeszkedik azonban a szókészlet történeti változásaira, a szókincs alakulásának, növekedésének és pusztulásának diakronikus ábrázolására is.

A szókincstan nyersanyaga a szótárakban található. A szótár szavaknak és állandósult szókapcsolatoknak, mint a nyelv jelentést kifejező eszközeinek egy bizonyos rendszer szerint összeválogatott, rendezett és értékelt gyűjteménye. A szótár a szókészlet rendszerezésének és leírásának legelső, alapvető eszköze, nélküle a lexikológia eredményes művelése alig végezhető. Ez azonban korántsem jelentheti azt, hogy a szókészlet kutatásának nincsenek vagy nem szükségesek egyéb, nem szótári formái is.

A szótárak (régibb nevükön: lexikonok, dictionáriumok) szerkesztésének kérdésével a szótártudomány, nemzetközi nevén a lexikográfia foglalkozik. A lexikográfia egyfelől jelenti magát a szótárírást és a szótárak összességét, másfelől azon elvi szempontok és gyakorlati módszerek tudományos rendszerét, melyek alkalmazásával a különféle jellegű szótárak a szókészletet feldolgozzák. Mivel a nyelv, a szókincs a valóság megismerésének egyik legfontosabb forrása, a szótár pedig a nyelv megismerésének egyik alapvető eszköze, nyilvánvaló, hogy a szótárak szerkesztésének nemcsak az elméleti, hanem a mesterségbeli és technikai kérdései is alapvetően elvi jelentőségűek. Az alábbiakban legfőbb vonásaiban azokat a kérdéseket kívánom vázolni, melyek a magyar szókészlet tudományos feldolgozásában a szótárak, és pedig elsősor-

ban az értelmező jellegű szótárak lehetőségei és módszerei szempontjából adódnak.

A magyar lexikográfia, mint a magyar szótárírás története igen jelentékeny eredményeket mutathat fel. Ha mellőzzük a fogalomkörü elv szerint rendezett középkor-végi kézíratos és a XVI—XVII. századi nyomtatott latin-magyar szójegyzékeinket, az ú. n. nomenclatúráinkat, melyek idegen nyelvtanítási, tehát lényegében fordítási célok szolgálatában csupán nyelvi részterületek vázlatos áttekintésére szorítkoztak, akkor a magyar szókészlet tudományos igényességgel történő rendszeres leltározásának, azaz a tulajdonképpen magyar-idegennyelvű szótárírásnak kezdete a XVII. század elejére tehető. Nyelvünk egész szókészletére kiterjedő rendszeres szótári munkák között időrendben a legelső Szenczi Molnár Albert Dictionariumának magyar-latin része. Ez évben ünnepeljük megjelenése negyedfél évszázados fordulóját. Párizs Pápai Ferencnek egy évszázaddal későbbi kibővítésében, majd Bod Péternek átdolgozásában leghasználatosabb magyar-idegennyelvű szótárunk maradt a XIX. század elejéig.

E korai kétnyelvű szójegyzékek és szótárak elsődleges célja Európaszerte még a latin nyelv megtanulásának, a fordításnak a megkönnyítése. A minőségi változás akkor következik be, nálunk a XVIII. század végén, amikor a szótár az anyanyelvi, nálunk tehát a magyar szókészlet gazdagításának, majd rendszeres számbavételének kíván eszköze lenni. A másnyelvű értelmezés a magyar címszó mellett ezekben az új típusú művekben már nem az idegen nyelvhez való eljutásnak az eszköze, hanem a fejlettebb idegen irodalmi nyelv lexikális gazdagságának meghonosítására, illetve elsősorban a magyar szó jelentésének megvilágítására, magyarázására szolgál. Ugyanekkor nyomai mutatkoznak annak is, hogy a szótáríró közvetlenül, az idegen nyelv közvetítése nélkül, akar hatni az irodalmi nyelv fejlődésére. Ebben a vonatkozásban csak a legismertebb példára, Baróti Szabó Kisded szótárára hivatkozom, amely mindkét kiadásában idegennyelvű értelmezések nélkül jelent meg.

A magyar szótárírás céljainak és módszereinek alakulása e korszakban és ezután nyomon követi, ha néha több évszázadnyi elmaradással is, a nemzetközi lexikográfia fejlődését. A szótárak Európaszerte akkor kezdtek az anyanyelvi szókészlet rendszeres számbavételének és értékelésének eszköze lenni, amikor a kapitalizmus megjelenésével, a hűbéri széttagoltság felszámolásával és a nemzeti piac kialakulásával kapcsolatban a népek nemzetekké fejlődtek, a népek nyelvei pedig nemzeti nyelvekké. A renaissance kora erőteljes érdeklődéssel fordult a nemzeti — népi nyelv, a vulgáris elokvencia, a latinság és nyelvjárások nyűgéből kibontakozó, kiviruló irodalom nyelve felé. Az újkori természettudomány kialakulásával, a materialista és idealista ismeretelmélet harcaival párhuzamosan növekedik a nyelvnek, a megismerés eszközének, a társadalmat összekapcsoló egyik fontos erőnek a szerepe. Episztemológiai

kérdéseire az újkor nagy bölcselei Bacon és Hobbes, a szótárszerkesztési kérdésekkel is foglalkozó Locke és Leibniz figyelme irányul. A társadalmi és tudományos fejlődés nyelvészeti vetülete előbb a XV—XVI. században megalkotta az anyanyelv szavait leltározó és idegen nyelven magyarázó kétnyelvű szótári munkákat, majd a nemzeti nyelv megszilárdulásával, egységesülésével párhuzamosan, a XVI—XVII. századtól kezdve megteremtette, elsőként Olaszországban, majd sorra Európa többi országában az anyanyelvnek értelmező módszerű szótárait. A gyakorlati nyelvtudománynak ezek az új típusú alkotásai összegyűjtik, rendezik az egész nép által használt, a nemzet valamennyi tagjára közös és egységes nyelvnek szavait és szókapcsolatait, azok jelentését immár az anyanyelven, tehát idegen nyelvi anyag segítségével nélkül írják körül, minőségileg értékelik e szavakat és bemutatják azok használati, mozgási lehetőségeit a nyelvben.

E szótáraknak két fő elvi típusa alakul ki: a normatív és a tájékoztató jellegű szótár. Az előbbi, melynek első klasszikus példája a Francia Akadémia szótára, napjainkban pedig iránymutató alkotása a két kitűnő szovjet szótár, *У с а к о в* és *О з с е г о в* művei, az élő nyelv szóképzésének minőségi normalizálását tűzi ki célul. A normatív szótár a kívánatos és helyes nyelvhasználat törvénykönyvét alkotja meg. Emellett, ezt mintegy kiegészítve bontakozik ki egyre nagyobb arányokban, főként az angolnyelvű országokban, de számos más nyelven is, a másik típus, a tájékoztató jellegű szótáraknak sokféle alakváltozatot felmutató faja. Ezeknek fő célja a viszonylagos teljesség s ezen belül a nyelv egyes, kevésbé ismert vagy nem teljesen érthető lexikai elemeinek magyarázata. Ennek az utóbbi típusnak, a tájékoztató szótáraknak egyik változata a tárgyalt nyelv minden szóképzleti elemét, élőt és archaikust, köznyelvit, szaknyelvit, tájnyelvit, és egyéni képzést is regisztrálni szándékozó thesaurus. Ehhez a szótári műfajhoz állanak közel a normatív szemponttal össze nem egyeztethető elvű történeti jellegű, tudományos célú lexikográfiai művek, melyeknek egyik legismertebb képviselője a nagy Oxford-szótár. A tájékoztató jellegű szótáraknak egy másik változata a *L a r o u s s e* és *W e b s t e r* típusú szótár, mely a nyelvészeti szempontok mellett, sőt néha azok háttérbe szorításával az enciklopédikus ismeretanyagokat domborítja ki.

A kétnyelvű fordítási szótáraktól a kétnyelvű értelmező szótárakon át vezető úton összegyűjtött szóképzésünk rendszerezéséhez, magyar nyelven értelmező módszerű feldolgozásához mi is csak akkor jutottunk el, amikor a hűbéri rendszer bomlásával párhuzamosan a magyar államéletben anyanyelvünk törvényhozásilag biztosítva jogaihoz jutott, a gazdaságilag fejlődő ország fővárosa az irodalmi életnek is központja lett, s a nemzeti tudományok irányítására és művelésére hivatott Akadémia külföldi mintákat követve működésének egyik legfontosabb céljává a magyar nyelv szótárának régtől áhított megalkotását tette.

A magyar értelmező lexikográfia eddig legnagyobb alkotása Czuczor és Fogarasi hatkötetes műve, A magyar nyelv szótára, az Akadémia nyelvművelő és szókincskutató munkájának a maga korában legszámottevőbb alkotása. Lelkiismeretes pontossággal gyűjtötte össze, értelmezte, értékelte, és mutatta be használatában nyelvünknek mintegy százezer szavát. Történeti értékét nem csökkenti az a körülmény, hogy bizonyos vonatkozásokban helytelen, idejét mult utakon indult el s hogy nyelvünk gyors fejlődése, irodalmunk, kultúránk kiteljesedése, a magyar társadalmi haladás irama csakhamar maga mögött hagyta eredményeit.

Szókészletünk feldolgozásának szótári formái Czuczor és Fogarasi művének elkészülte után a XIX. és XX. században két fontos részterületre is kiterjeszkedtek. Egyfelől nagyobb arányokat öltött a magyar tájszóanyag összegyűjtése, mely jelentős összefoglaló szótárt, majd egyes nyelvjárasterületek nyelvét feldolgozó szótári munkákat eredményezett. Másfelől megindult szókincsünk történeti kialakulásának szótári feldolgozása is. Ez utóbbinak kiemelkedő teljesítménye a minden hiányossága ellenére nemzetközi viszonylatban is számottevő Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Ebbe a körbe tartozik még két részletmunka, melyek közül az egyik okleveles emlékeink magyar szóanyagát gyűjti össze, mintegy a NySz. kiegészítéseként, míg a másik a nyelvújítás szóalkotásainak keletkezését és történetét tartalmazza. Szókészletünk forrásait, szavaink eredetét két nagyértékű etimológiai szótár dolgozta fel, ezek közül az egyik befejezetlen, a másik csak mintegy 5000 magyar alapszó eredetének kérdésében tájékoztat bennünket. Nem egy e művek között lexikográfiánk haladó hagyományainak maradandó értékei közé tartozik.

E többnyire diakrónikus jellegű szótárak és ugyanilyen célú szókészlet-tanulmányok mögött az élő nyelv, a köznyelv és irodalmi nyelv szinkron értelmező szótári feldolgozása háttérbe szorult. A még 1840 táján Vörösmarty irányítása alatt elindított, számos vonatkozásban az ő korának nyelvállapotát tükröző Czuczor—Fogarasi-féle akadémiai Nagyszótár a nyelvileg és történelmileg oly mozgalmas XIX. században csakhamar nyelvtörténeti emlékké vált, mégpedig nem csupán a leírt nyelvállapot tekintetében, hanem a lexikográfiai technika szempontjából is. Gyors elavulásán természetesen mit sem segített két kisebb, leíró jellegű, egyetlen kiadásban megjelent értelmező szótár, mint a vele egyidőben kiadott Ballagi-féle »teljes szótár«, mely viszonylag sok köznyelvi címszót és szókapcsolatot dolgozott fel, vagy inkább csak említett meg rendkívül szűkreszabott terjedelemben, valamint a Ballagiénál is sokkal szerényebb igényű Balassa-féle magyar szótár. A XIX. század végére, amikor a nyelvújítás harcai elültek, s irodalmunk klasszikus korának nagy nemzedéke egy minden árnyalatban gazdagabbá tett, megújított és kicsiszolt magyar nyelvet hagyott örökölni az utánuk következő koroknak, a rohamosan fejlődő élő magyar nyelv szókinése és frazeológiája gazdátlan jószág maradt, legalább is a lexikográfiai feldolgozást

illetőleg. E hiány tudományos pótlására nem lehettek hivatottak a különféle méretű és jellegű, a múlt század közepétől egyre nagyobb számban megjelenő kétnyelvű szótárak, melyek célja gyakorlati volt, amelyek tehát a nyelvtanulás és a fordítás igényeit szolgálták. Nem szabad azonban elvitatni azt az érdemüket, hogy értelmező szótárak hiányában egyedül e bilingvis munkák leltározták, rendezték és értékelték még a mi századunk 50-es éveiben is, szó- és kifejezőkészletünk mindenkori állagát.

Nem csodálható, hogy a mi századunkban, e szótárnélküli korban nálunk magának a szótár szónak régibb köznyelvi jelentése is elhomályosul és másként alakul, mint a fejlettebb lexikográfiájú nemzeteknél, sőt más, mint ami Magyarországon is volt Baróti Szabó és Vörösmarty korában. Magyar nyelvű korszerű, könnyen hozzáférhető és rendszeres jelentésmagyarázó szógyűjtemény híján a szótár szó köznyelvünkben elsődlegesen a kétnyelvű dictionarium jelentést vette fel, szemben a francia dictionnaire vagy az angol dictionary szókkal, melyek mindenekelőtt anyanyelven értelmező szótári munkát jelentenek és csak másodsorban kétnyelvű szótárt. A Szenczi Molnár Albert, sőt Czuczor és Fogarasi korában is sok vonatkozásban európai színvonalon álló magyar lexikográfia a XIX–XX. század pár évtizede alatt elmaradt az európai haladás mögött. Egyes nyugati országok a szótárak és szótártípusok növekvő bőségében ma már a lexikográfiai inflációtól tartanak. E nemzeteknél a legkülönbözőbb méretű és jellegű értelmező szótárak mellett a szókészlet szótári feldolgozásának új típusait is megalkották már, így pl. szinonima-szótárt, a fogalomköri szótárt, a stíluszótárt, a szólásmódok szótárát, egy-egy irodalmi klasszikus nyelvének szótárát, a kiejtési szótárt, a szógyakorisági és jelentésgyakorisági szótárt stb.

Századunkban már a nálunk kisebb lélekszámú nyelveknek a mienkével sokban azonos társadalmi fejlődést mutató nemzetei is, minket megelőzve hozzáláttak szókincsük feltérképezéséhez. Nálunk azonban a közelmúltban az uralmon lévő félfudális rendszerben a társadalmi-ideológiai, sőt bizonyos fokig a magyar tudományos adottságok sem kedveztek a leíró szókincstanulmányoknak. Az újgrammatikus nyelvtudományi iskola historizmusa főleg a már említett történeti és eredetnyomozó, valamint tájnyelvi szótárakra korlátozta a lexikográfiai érdeklődést. A nyelv társadalmi funkcióinak vizsgálatáról való lemondás, általában a társadalmi tudományoknak a haladó valóságtól való elszakadása, az elméletnek a gyakorlattól való elválása, szaktudományunknak a közműveltség irányításában egyre kisebb szerepkörökre való korlátozódása eredményezte azt a tényt, hogy lexikográfiáinknak éppen az az ága kezdett pangani, amely a nyelvtudomány és az élet legközvetlenebb kapcsolatát teremthette volna meg azáltal, hogy egyre megújuló szótárakban számon tartja és értékeli a szókészletet, a folytonos nyelvi fejlődést. Ezt a hiányt nem tudta pótolni az a múlt század vége óta húzódó adatgyűjtő munka, mely századunk első felében aránytalanul, sokszor reménytelenül szerény

keretek között hordozgatta össze azt a nyersanyagot, melyből Czuczor — Fogarasi centenáriumán válhatik talán ismét nagyobbbszabású tudományos szótára nyelvünknek. Abban a korban, melyben a nyelvtudomány hajlott arra, hogy az értelmező szótárak készítését nem-tudományos, némileg iparszerű munkának tekintse, az új, a leendő Magyar Nagyszótár évtizedeken át csak 3—4 lelkes, de kellően nem támogatott, szinte magárahagyott lexikográfusnak magánügye volt. Kultúrforradalmunk eredménye tette csak lehetővé, hogy intézményesen alkalom nyíljon a magyar szókincsvizsgálat sok évtizedes hiányosságának pótlására.

Ma Európaszerte lázas munkával készülnek az anyanyelv szókészletét különféle szempontok szerint feldolgozó értelmező jellegű szótárak. A sok évszázados lexikográfiai hagyományokra visszatekintő országokban, Olaszországtól a Szovjetunióig a nyelv szakadatlan változásának szókincsbeli következményei, a régibb, akárcsak pár évtizedes szótárak elkerülhetetlen elavulása kényszeríti ki az egyre újabb és szótártechnikailag tökéletesebb munkákat. A kisebb népeknél, albánoknál és litvánoknál, finneknél és örményeknél, bolgároknál és grúzoknál — ahol az értelmező szótárak szükségességét még előbb tudatosítani is kellett széles körökben — a most készülő vagy éppen elkészült első, valóban tudományos rendszerű anyanyelvi szótár megszerkesztése halaszthatatlan, életbevágó fontosságú feladat, mert e művekre hatalmas civilizációs és nyelvtudományi szerep betöltése vár.

A különféle jellegű értelmező szótárak megteremtik a közvetlen kapcsolatot az anyanyelv, a nyelv gyakorlati használója és a nyelvtudomány között s egyidőben szolgálják mind a háromnak érdekeit. A nyelvészeti kutatás igényeinek figyelembevételével készült művek ugyanis nemcsak lajstromozzák a szókincsét és ábrázolják a nyelvi állapotot, hanem a szójelentés fő elemeinek tisztázásával és a szóhasználat korlátainak megmutatásával kiindulási pontot szolgáltatnak a lexikológiai vizsgálat számára általában, így a szó-kutatás (Wortforschung) és a jelentéstan számára is. Lehetővé teszik a fő jelentéskategóriáknak, a nyelvi jelek tartalmi rendszerének kialakítását. Anyaggyűjtő és rendszerező munkát végeznek alaktani s mondattani tanulmányok, valamint a kiejtésvizsgálat számára. Segítséget adnak a nyelv nemzeti jellegzetességeinek feltárásához s megteremtik a kétnyelvű szótárak szerkesztésének nélkülözhetetlen alapját.

Nem kisebb a szótár jelentősége a nyelvnek és a nemzeti kultúrának szolgálata terén sem. A gondolatok eredményes, pontos közlésének szerszámát, a dolgokra vonatkozó tudáshoz vezető eszközöknek, a szavaknak kincstárát a szótár mintegy állandó készenlétben tartja. Megszilárdítja a szótár használójának aktív szókincsét s gyarapítja passzív szókészletét. Azok számára, akik csak ösztönösen ismerik anyanyelvüket és sok finom különbségről mit sem tudnak, pótolja nyelvismereti hiányosságaikat s lehetővé teszi az irodalom klasszikusainak mélyebb és tudatosabb élvezését a legszélesebb körökben.

A jelentéstartalmak tudatosításával fogalomalkotásra, logikus gondolkodásra nevel s a szavak használati értékének megjelölésével lehetővé teszi a nyelvben rejlő stiláris adottságok céltudatos felhasználását, a művészi értékű gondolat kifejezést. A nyelvi normák kodifikálásával és elterjesztésével a nyelvművelésnek, a nyelv megőrzésének, a nyelvi hagyomány konzerválásának is egyik alapvető eszköze. Mint a műveltséget kereső tömegeknek az irodalmi nyelv megtanulásában egyik legfontosabb segítőtje, különleges jelentőséggel bír kultúrforradalmak idején. Nem lehet véletlen, hogy L e n i n alig néhány évvel az Októberi Forradalom diadala után egy orosz értelmező szótár megalkotására kívánta mozgósítani a szovjet nyelvészeket. Napjainkban a népi demokráciákban éppen ezért folyik szorgos munka különféle jellegű anyanyelvi szótárak mielőbbi megalkotására. E szótárakkal a magasabb műveltségre szert tevő népi tömegek mintegy birtokba veszik irodalmi nyelvük gazdag örökségét s egyben lemérik a társadalmi forradalom előidézte kulturális haladásuk, nyelvi fejlődésük szókincsbeli eredményeit.

Felvetődik a kérdés: mi módon egyeztetni össze az anyanyelv szótára e sokféle szempontot, hogyan tehet eleget e szerteágazó kívánalmaknak. Más szóval: mit tartalmazzon és anyagát hogyan dolgozza fel egy értelmező jellegű szótár, mely a nyelv, az olvasó és a nyelvész érdekeit kívánja szolgálni. Lexikográfiai nyelven fogalmazva: milyen szó- és kifejezésanyagot, körülbelül hány címszót dolgozzon ki a köznyelv szótára, ezeket milyen különleges elv szerint rendezze el; a szavak jelentéstartalmának elemzésében és körülírásában, az értelmezésben milyen módszert kövessen, hogyan építse fel a címszavak jelentésváltozatait és értelemárnyalatait tartalmazó szócikkeket. El kell döntenie a kérdést, hogy a szótár mi módon ábrázolja a szó életét szövegösszefüggésben, azaz milyen szerepet biztosítson az állandósult és az alkalmi szószervezeteknek, a szólásmódoknak és az irodalmi használatot igazoló idézetnek. Problémái közé tartozik az is, hogy milyen szempont szerint s milyen eszközökkel jelezze az egyes szavaknak valamilyen speciális nyelvi réteghez való tartozását, társadalmi és hangulati értékét, kifejező erejét. Meg kell vizsgálni, hogy a külsőleg is helyes szóhasználat biztosítása érdekében a nyelvtani, nyelvhelyességi, kiejtési és egyéb hasonló jellegű tájékoztatást hogyan illessze be a szótár rendszerébe.

A mondottakból nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi szótárírás céljai és eszközei oly változatosak, hogy egyetlen szótári mű nem is lehet alkalmas e sokoldalú szerep betöltésére. A századok folyamán az európai lexikográfia már nagy változatossággal ki is alakította az anyanyelv rendszerező és értelmező szótárainak sokféle fajtáját és gyakorlati választ adott a felvetett kérdésekre. A magyar szókészlet számbavételének és értékelésének megalkotásra váró szótári formáit keresve legcélszerűbbnek mutatkozik a nemzetközi gyakorlat eredményeiként kialakult fő szótártípusokat elhatárolni és a szerkesztési problémákat ezek viszonylatában megvizsgálni. Szükségleteinket lehetőse-

geinkkel összhangba hozva különbséget teszünk az elsősorban és a másodszorban megoldandó feladatok között. A megtárgyalásból időhiány miatt ezúttal teljesen kirekesztjük némely fontos munkaterületnek, mint pl. a fordítási vagy egyéb célokat szolgáló bármilyen kétnyelvű szótáraknak kérdését, a nem köznyelvi és irodalmi nyelvi anyagot tárgyaló tájzótárakat és szakszótárakat, valamint a nem leíró, hanem lényegében történeti jellegű műveket. mint, egyebek között a jelentéstörténetet fejtegető, továbbá a szóeredetet magyarázó etimológiai szótárakat.

## II.

A magyar szótártudomány elsősorban megoldandó feladatai munkaterületének felmérésekor a jelentékeny eredményeket felmutató szovjet lexikográfia és a nagymultú nyugati szótárírás által kialakított elvekből és gyakorlatból indulunk ki, azokat a magyar adottságokra alkalmazva. Szókészletünk feldolgozásában mi is annak a szótári trilógiának útjára lépünk, melyet a nagy nyelvek már kiépítettek. A szótári trilógia két tagját, a mai orosz irodalmi nyelv normatív jellegű Kéziszótárát és a Kisszótárát a szovjet szótártudomány már meg is alkotta a harmadik tagjának, az orosz irodalmi nyelv Nagyszótárának sok időt kívánó elkészítésén épp most fáradozik. E három értelmező szótárfajtának élesen körülhatárolható jellegzetességeit kell ezúttal magyar viszonylatban cél és módszer szempontjából meghatároznunk.

A nálunk is elkészítendő három magyar nyelvi értelmező szótár közötti különbség természetesen nem csupán a terjedelem kérdése. A mintegy 15 kötetre tervezett Nagyszótár (melyhez egyébként már jelentékeny mennyiségű adatgyűjtés áll rendelkezésre), a háromkötetes Kéziszótár (melynek kéziratát szerkesztősége ez évben kezdte sajtó alá rendezni) és az egykötetes képes Kisszótár (melynek tervezése most folyik) a szótári célnak és rendszernek szempontjai szerint három, úgyszólván minden részletében lényegesen eltérő változatot képvisel. A Nagyszótár elsősorban a tudományos igények kielégítésére hivatott. Történeti fejlődésében szándékozik ábrázolni, gazdag dokumentációval, részletes elemzéssel a tág értelemben vett magyar irodalmi nyelv szókincsét körülbelül a XVIII. század végétől, egészen századunk hatvanas éveig, amikor a Nagyszótár első kötetei előreláthatólag meg fognak jelenni.

A közeljövőben megjelenésre kerülő Kéziszótár (melyet szakmai köreink Értelmező Szótár néven ismernek) a történeti-regisztráló Nagyszótárral szemben hangsúlyozza a mai nyelvállapot, szókészlet normatív célú feldolgozásának szükségességét s e minőségében egyszerre kívánja szolgálni a nyelvtudományt és a laikus közönséget. Szóanyaga a mintegy háromezres címszavúra tervezett Nagyszótárhoz képest lényegesen kisebb, annak egyötöde.

Nyelvünk stilisztikai sokrétiségének jelzését, a szójelentések mai nyelvi életének irodalmi dokumentációs anyaggal való ábrázolását fontos feladatának tartja.

A KISSZÓTÁR gyakorlati kézikönyv formájában a széles néptömegek közé akarja majd eljuttatni a szókincsünkre vonatkozó konkrét ismereteket. Nyelvi normalizálás és tárgyi tájékoztatás összekapcsolásával kívánja emelni írás- és beszédkultúránkat, s szolgálni az általános műveltség terjesztését. A szójelentések ábrázolásában, a használat dokumentációjában tömörségre, áttekinthetőségre, a lényeges elemek kiemelésére törekszik s népszerű céljai érdekében bőven él a képes illusztrálás eszközeivel.

A szókészlet lexikográfiai feldolgozásainak kérdései között sorrendileg első helyen a címszavak kérdése áll, az, hogy a különféle típusú szótárak milyen jellegű szóanyagot tárgyaljanak. Ez szinte az egyetlen elméleti kérdés, mely eddig a szegényes magyar lexikográfiai irodalomban megvitatásra került. Ezúttal nekünk a kérdést a három szótár különbsége szempontjából kell megvizsgálnunk.

A Nagyszótárnak már időbeli és terjedelmi megfontolások alapján, de elvi szempontokból is le kell mondania az élő nyelveknél ma már egyre kevésbé megvalósítható thesaurus elkészítésének szándékáról. Központját az alapszó-kincs képezi, ami mellett azonban a köznyelvnek és a tágabb értelemben vett, a publicisztikát is magában foglaló irodalmi nyelvnek, sőt a társalgási és népnyelvnek is igen jelentékeny terjedelmű periferiális anyagát is feldolgozza a XVIII. század végétől a XX. század közepéig. A szaknyelvi szókincs gazdag arányú feldolgozása a Nagyszótárnak fontos feladata. A tájnyelvi és idegen szavak terén egy-egy szó viszonylagos elterjedtsége a Nagyszótárba való felvétel kritériuma. Ugyanez vonatkozik a végleg meg nem honosodott nyelvújítási szavakra is, ha azok hosszabb-rövidebb ideig igazolhatóan használatban voltak. Nem foglalkozhatik a kérészéletű szavakkal, amiket csupán megalkottak, de melyek még átmenetileg sem gyökeresedtek meg. A nem lexikalizálódott egyéni szóalkotások közül csak a legkiválóbb íróink műveiben találhatóakat dolgozza fel. Nem zárkozhatik el a társadalmi jelentőséget nyert zsargon-szavaktól, az argot-tól és bizonyos vulgarizmusoktól, nem-konvencionális szókészleteti elemektől, általában a nem-irodalmi nyelvi szavaktól sem, ha azoknak elterjedtsége és viszonylagos fontossága adatszerűen igazolható. Gondot kell fordítania a polgári társadalom kialakulásának, a XIX. századi forradalmi demokratikus mozgalmaknak s századunk szocialista átalakulásának a szókincsben való tükröződésére is.

Nyelvünknek származékokban és összetételekben, főleg igekötős és névszói összetételekben való rendkívüli gazdagságát három szótárunk közül leginkább a Nagyszótárnak van módjában szemléltetni. Történeti jellegének megfelelően elsőrangú feladata tükrözni az azonos tőből képzett származékok differenciálódását, szóképző eszközeinknek alakulását a maga korában.

Nemkevésbé fontos szerepe van szavaink alakváltozatainak értékelő regisztrálásával.

A középmeretű Kéziszótár szóanyagáról részletesebben szólni itt nem érzem feladatomnak, tekintettel arra, hogy ennek fejtegetésére már volt másutt mód. Utalni kell azonban arra a két nehézségre, amit egyfelől az erős számbeli korlátozottság, másfelől a normatív szempontoknak a tájékoztatóval való összekapcsolása jelent. A Kéziszótár törzssanyaga nyelvünk mai alapszóincse, aminek nem elhanyagolható mennyiségű része a köznyelvbe is bekerült, szakmai határokon túl is ismert szakszókészlet. Erősen korlátozott a Kéziszótár archaikus, tájnyelvi és idegen-szó anyaga, mert e szótárnak elsőleges célja az össznemzeti közös nyelvnek, elsősorban az irodalmi nyelvnek ábrázolása. Egyéb periférikus jellegű szóanyag csak az irodalmi klasszikusokat forgató olvasóközönség tájékoztatására kerülhet szerényebb mértékben a szótárba. Terjedelmi okokból viszonylag kevés kidolgozott összetétel és származékszó szerepelhet e szótárban, módot kell azonban találni e szóképző elemekkel alkotható tipikus lehetőségeknek legalább utalásszerű szerepeltetésére.

A Kisszótár címszóanyaga mennyiségileg nem maradhat a Kéziszótáré mögött, habár benne aligha juthat hely alakváltozatoknak s idegen szavaknak, melyek e fokon külön szótár hatáskörébe tartoznak. A normatív szókincsbemutatás mellett erőteljesen kell itt helyet biztosítani az iskolai igényeknek.

A szótárszerkesztés egyik legbonyolultabb kérdés-komplexuma a fel dolgozott szóanyag jelentésének megragadása és ábrázolása, körülírása, az értelmezés. A problémakör sokrétűségének ellenére a múltban a lexikográfia tudománya elméleti síkon még világszerte keveset foglalkozott vele. A kérdések elmélyítésére a jövőben külön tanulmányokra lesz szükség, a jelenleg neki lendülő magyar gyakorlati szótárírás eredményei alapján, felhasználva a szovjet szótártudomány most kibontakozó értékes teoretikus irodalmát. Ezúttal, egy rövid előadás keretében csak a legfontosabb kérdésekre lehet rámutatni.

A szó jelentésének ábrázolása, anyanyelven történő körülírása a szótár alapvető teendői közé tartozik. Értelmezések nélkül ábécerendi szótár csak szóhalmaz, katalógus, címszótár, mely sem a tudományos kutatáshoz, sem a nyelvi kultúrmunkához nem ad számottevő segítséget. Az értelmezés szótári szerepének és határainak szempontjából bizonyos, elsősorban jelentéstani jellegű kérdések szorulnak tisztázásra. Mindenekelőtt a lexéma fogalma vár meghatározásra, a szó lexikográfiai jegyeinek és korlátainak megállapítása alapján. Ennek során szótári vonatkozásban megvizsgálandó a jelentéstartalmat hordozó hangsor és a jelölt fogalom viszonyát alkotó jelentésnek, mint definiendumnak viszonya az értelmező szöveghez, mint definienshez. Ezen az úton megvilágítható a szótári munka egyik fontos gyakorlati kérdése, a különbségtevés a logikai elvű fogalmi definíció és a jelentés nyelvi szemléletű értelme-

zése között. Különbség teendő azonban a szövegösszefüggésben jelentkező konkrét szójelentés és azon mintegy elvont jelentéstartalom között, amelyet a címszóvá kiemelt, izolált szó hordoz. E megkülönböztetés elválasztja a szabad szójelentést a frazeológiaiilag kötött szójelentéstől. Ezen a módon meghatározhatóvá válik a jelentéskorlátozó elem lexikológiai szerepe és lexikográfiailag jelzendő voltának mértéke.

A jelentéstan és a lexikográfia átfedő területe a poliszémia problémája. Szótári vonatkozásban az alapvető kérdés itt a jelentésváltozatok egymástól való elválasztásának kritériuma, a jelentésekre tagolás lexikográfiai szükségessége és módzatai. Vele szorosan kapcsolatos az értelemárnyalatok, az alkalmi szóhasználat metaforikus eseteinek (pl. írói és szaknyelvi vonatkozásban történő) lexikalizálódása. Elvi síkon vetődik itt fel a szótár társadalmi, kulturális szerepével kapcsolatban a szótáríró objektív jelentésmeghatározó állásfoglalása.

Az értelmezés elkészítésében két elemnek van szerepe, és pedig egyfelől magának az értelmezett címszó vagy szójelentés természetének, másfelől a lehetséges értelmezés-típusok alaki, formális jegyeinek. Más és más az értelmezés módja attól függően, hogy az értelmezett szó milyen tartalmi, szófaji vagy szóképzési kategóriába tartozik. A különféle jellegű értelmező szótáraknak elméleti síkon is fel kell vetniök a kérdést, hogy milyen eszközökkel, mely jegyek felsorolásával ábrázolják pl. egy-egy fogalomkör (növénynevek, világtájak, népnevek, testrészek neve, színnevek stb.) vagy egy-egy szófaj (pl. igenevek, számnevek, határozószók, melléknevek stb.), vagy egy-egy szóképzési típus (pl. kicsinyítő képzősök, gyakorító igék, igekötős és névszói összetételek stb.) szóanyagát. Szóképzési vonatkozásban meg kell határozni az alapszó és származékai, összetételei értelmezéstechnikai viszonyát. Tartalmi vonatkozásban foglalkozni kell az értelmezésnek két sokat emlegetett kérdésével, egyfelől azzal, hogy szükség van-e a legszélesebb körökben is közzismert alap-szavak (ház, eszik, jó) elemzésére, másfelől pedig azzal, hogy mi a leghelyesebb ábrázolásmódja a lexikográfiai és logikai agnoszticizmus irányzata által nyelvileg és fogalmilag értelmezhetetlennek tartott alapfogalmak szavainak és a csak nyelvtani szerepet betöltő, jelentéstartalom nélküli álszavaknak.

Az értelmező szöveg alaki jegyei szempontjából többféle típus között kell különbséget tenni felhasználhatóság, jelentéstartalom és szótár-jelleg szerint. Három fő változat különül itt el, a szinonimával, a visszautaló formulával és a körülírással való értelmezés. Utóbbinak számos alváltozata van, a leíró, a genetikus, a teleologikus, az ellentéttel, a felsorolással dolgozó stb. értelmezés. A szótárak többnyire ezen értelmezés-típusok különféle eklektikus kombinációit használják az értelmezendő szó természete szerint. A nem nyelvi eszközökkel, hanem rámutatással, tehát képpel, illusztrációval történő értelmezésnek napjainkban a népszerű Kisszótárakban jut egyre nagyobb szerep.

Lexikográfiaiilag nehezen tisztázható kérdés a szóval jelölt fogalomra vonatkozó enciklopedikus ismeretlem felhasználhatóságának mértéke a nyelvi célú szótárban. Kapcsolatos ezzel az értelmezés terjedelmének, azaz hosszúságának, vagy rövidségének kérdése, ami fogalmazási, mondhatni stiláris követelményeket is felvet. Így azt, hogy a szójelentést értelmező körülírás nyelvtani szerkezet szempontjából egyezzen a címszó szófajával, azaz behelyettesíthető legyen a címszót tartalmazó szövegekbe. Másfelől felveti azt a kérdést is (s ez a magyar nyelv adottságai között különleges nehézségeket teremt a kisebb méretű értelmező szótárakban), hogy mennyire legyen közérthető az értelmezés szövege. Azaz milyen mértékben használhat fel a címszóhoz mértén ritkább, kevésbé ismert szavakat s egyáltalán alkalmazhat-e olyan nyelvi elemeket, melyek nem címszavai a szótárnak.

A többjelentésű szavak szócikkének felépítése, a jelentésváltozatok és értelemárnyalatok sorrendbe állítása, mely a szótár céljától és jellegétől függ, ugyancsak egyike a lexikográfia évszázadok óta vitatott kérdéseinek. A Nagyszótár e téren nyilván a történeti elvet fogja elsősorban szem előtt tartani, a Kézi- és Kísszótárnak azonban a logikai és a gyakorisági sorrend összekapcsolását kell előtérbe helyezni. E szerint az általánosabb értelmű és a köznyelvi használatú szójelentés megelőzi a részelem jelentését, a szaknyelvi jelentést, az esetleges tájnyelvi és archaikus használatot. Az elvek azonban a gyakorlatban nem ritkán keresztezik egymást és kompromisszumot kényszerítenek a lexikográfusra, aki az egydimenziós jelentés sorrend nyilvánvaló veszélyei elől egyes esetekben szívesen menekülne, ha lehetne. A jelentések egymásbakapcsolódását jobban szemléltető, a fa ágaihoz hasonló két, sőt háromdimenziós ábrázolásmódhoz.

A szótárban regisztrált és értelmezett szókészlet egymaga még nem jelenti a nyelvet, hanem annak építőanyaga. Nagy jelentőségre tesz szert akkor, amikor azt a nyelvtan segítségével gondolatközlésre felhasználjuk. Már a szótárnak rá kell mutatnia az egyes szavaknak a szövegösszefüggésben, a beszédben való felhasználhatóságára. Ebből a célból jeleznie kell a címszavak szófaji hovatartozását, ragozását, vonzatait, kiejtését. normatív szótárak esetében utóbbiaknál a nyelvközösség által helyesnek és kívánatosnak tartott forma előtérbe helyezésével.

A szó nyelvi felhasználhatóságát a szótár szövegösszefüggésekben szemlélteti. Az értelmezés a szó jelentését szükségszerűen általánosítja, herbárium-szerűen kiszikkasztja. A nyelvi valóságot képviselő contextusban egészül ki, korrigálódik az értelmezés egyoldalúsága. Egyes esetekben a szójelentés értelmező jellegű körülírását a szöveges dokumentáció nélkül nem is lehet hitelesnek tekinteni.

A nyelvhasználat szótári szövegdokumentációjának két fő típusa van. a kötött és a szabad szókapcsolatok. A nyelvben korlátozott számban élő kötött szókapcsolatok értelmező jellegű szótárakban való feldolgozásának az ad

jelentőséget, hogy ezeknek állandósult voltuknál fogva fontos fogalom-ábrázoló szerepük van, tehát lexémáknak, lexikológiai egységeknek tekinthetők. Egy részük korlátozott kapcsolhatóságú szavakkal alkotott, állandósult jelzős vagy határozós szókapcsolat. Ezek a nyelv asszociációs rendszerének klisévé merevedett alkatrészei, melyek — SZTÁLIN ismert hasonlatát továbbépítve — úgy viszonyulnak a szavakhoz, mint az előregyártott épületelemek az egyes téglákhoz és építőkövekhez. A kötött szókapcsolatok sorába tartoznak a nyelvnek olyan erős hangulati telítettségű értékei is, mint a szólásmódok és szóláshasonlatok, melyek a korszerű szótárak nélkülözhetetlen anyagához tartoznak.

A szabad szókapcsolatok száma a nyelvben szinte végtelen. Szótári felhasználásuk akkor indokolt, ha velük a szókapcsolatot alkotó szónak létezését, előfordulását akarjuk dokumentálni, jelentését kívánjuk közelebbről meghatározni, vagy a mondatban való nyelvtani kapcsolhatóságát szándékozzuk szemléltetni. A szabad szókapcsolatok alkalmi, esetleges, változtatható mivoltuknál fogva a langue-ot ábrázoló szótár parole-adatai. Ha ezúttal figyelmen kívül hagyjuk egyes normatív szótáraknak, pl. a Francia Akadémia szótárának a szerkesztőség által készített ú. n. példamondatait, legismertebb fajuk a lexikográfiában az olasz *Crusca*-szótár óta, azaz közel negyedfél évszázada használatos irodalmi idézet. Az idézet adásának történeti jellegű Nagyszótárakban elsődleges célja a szónak, ill. jelentésváltozatának értelmezéséhez bizonyító és szemléltető anyagot adni, illetve meghatározott időpontra való előfordulásához bizonyítékot szolgáltatni. Normatív jellegű szótárakban az idézet klasszikus író tekintélyével megerősített dokumentum a szó szép, helyes használatára, lehetőleg esztétikailag mintaszerű, vagy sokat idézett vagy a szó hangulati értékét találóan szemléltető szöveggörnyezetben.

A történeti jellegű Nagyszótárnak elvben minden szójelentést valamilyen hiteles, visszakereshető, tág értelemben vett irodalmi adattal kell dokumentálnia. Ennek biztosítása rendkívüli arányú szótártechnikai erőfeszítést feltételez ahogy a megjelenőben lévő, idézetekkel igen gazdagon dokumentált orosz irodalmi nyelvi szótár, vagy az ismert 12-kötetes Oxford-szótár esetében látható.

A normatív szándékú szótárakban az irodalmi szövegrészlet a nyelv stabilizálásának egyik fontos tényezője. Nem közömbös tehát sem terjedelme, sem világnézeti, gondolati tartalma, sem nyelvi értéke. Kíváncsú, hogy az idézet a szemléltetett szó fogalmi tartalmára, használati körére, tipikus szöveggörnyezetére is minél jellemzőbb, nyelvszerűbb tájékoztatást adjon. Származzon az idézet a nyelv művészi használóitól, klasszikus, de nyelvileg még ható íróinak fontos eredeti műveiből. Élő, vagy éppen még ki nem értett író nem lehet tekintély a normatív szótárban, habár idézésének bizonyos keretek között épp úgy megvan az elvi lehetősége, vagy célszerűsége a történeti szándékú Nagyszótárban, mint az újságnyelvi szövegeknek, sőt idegenből fordított műveknek.

A nyelvnek életünkben legfontosabb szerepe a közlés, a leírás, a megnevezés, tehát az értelmi aktus. Funkciói közé tartozik az érzelem, az akarat kifejezésre juttatása is. A szavaknak nemcsak jelentése, hanem kifejező, expresszív, mondhatni affektív értéke is van. A szókincset számbavevő szótár sem szorítkozhatik csupán a jelentéstartalom körülírására, hanem tájékoztatnia kell a szavak és szókapcsolatok hangulati velejáróiról, használhatóságának stiláris korlátairól is. E nélkül valóban normatív szerepet nem is tölthet be. Nálunk, ahol a stílus tanulmányozása elhanyagolt és nem ritkán még a műveltebbek stílusérzéke is fogyatékos, különösen nagy tudatosító és nevelő szerep vár az olyan szótárra, mely pontosan megjelöli a szókincs alkotóelemeinek expresszivitását.

Az expresszívumnak előrenyomulása a szótárírásban viszonylag új fejlemény, amint pl. az állandósult szókapcsolatok rendszeres szótározása vagy bizonyos speciális szótártípusok kifejlődése is az volt az utóbbi évszázadban. Az expresszivitás szótári jelzésének is megvan a maga még minden részletében nem tisztázott problematikája. A sorrendileg legelső kérdés itt a szókincs nyelvi rétegeinek elhatárolása és jellemzése. Szótári célra e szempontból két fő nyelvi síkot különböztethetünk meg a köznyelvnek a maga érzelmileg viszonylag kevésbé árnyalt szókinccse mellett, és pedig az expresszíve erősen színezett nyelvet a maga bizalmas, pongyola, durva, gúnyos, finomkodóan választékos, becéző, vagy rosszalló stb. kifejező eszközeivel, valamint a valamilyen társadalmi, szakmai, időbeli vagy földrajzi elem, szempont által determinált rétegnyelvet, mint gyűjtőcsoportot, melynek körébe a szaknyelv, tájnyelv, zsargon, argot is tartozik. A nyelv e különféle síkjain elhelyezkedő szóképzleti elemek kifejező értéke inherens vagy alkalmi jellegű. Inherens kifejezősége a szó természetes, közvetlen érzelmkifejező képességét értjük, mely különösen élesen tűnik szemünkbe a köznyelvnek expresszíve közömbösebb szavaival való párhuzamba állításával (banya = öregasszony, hóhér = ítéletvégrehajtó). Az alkalmi kifejezőség lényegében közvetett. Ennek két fő faja van. Az egyik az átvitt, képletes használata valamely önmagában, közvetlenül nem expresszív szónak (sündisznó, vipera). A másik faj a szónak az eredeti, tipikus előfordulási környezetet, nyelvi atmoszférát felidéző képessége más jellegű, más hangulatú környezetben. Evvel az utóbbi hatással, az evokatív, ambientális képességgel szaknyelvi, régi, tájnyelvi, argot szavak bírhatnak köznyelvi stb. környezetben.

Az expresszivitás, a kifejezőség szótári ábrázolásának egyik alapvető nehézsége abban rejlik, hogy a nyelv érzelmkifejező eszközeinek jelentékeny, nagyobb része (így a mondathangsúly, szórend, vagy az olyan parole jelenség, mint a szövegkörnyezet) nem tartozik a lexikográfia körébe. Az izolált szó kifejezősége sokkal szerényebb hatásfokú ahhoz képest, amit ez a szó szövegösszefüggésben, az élő beszédhelyzetben nyerhet. Nehéz ezt a kifejező értéket a szövegösszefüggésből kiemelt címszón lemérni és jelezni. A kifejező érték

legszemléletesebben az egymás mellé állítással, tehát a szinonima, a fogalom-köri és a stíluszótárak eszközeivel ábrázolható. Nem kevésbé problematikus a szó érzelmi tényezőinek az értelmiektől való elválasztása, a kettő egymásba fonódottsága miatt. Objektív módszerekkel a szó kifejezősége nem is elemezhető, mivel határai sokkal elmosódottabbak, mint a jelentéstartaloméi s értékelése nagy mértékben szubjektív megítéléstől függ. Része van ebben a nehézségben annak a ténynek is, hogy az expresszivitás a nyelvi jel aránylag gyorsan változó elemei közé tartozik. Különösen napjainkban van módunk szókészletünk mozgásában ennek kihatásait megfigyelni. Ez a tény, a kifejezőség változékonysága egymagában is megokolja, hogy kis nyelveknek és nemzeteknek is, mint a miénk, minden generációban, minden 30–40 évben el kell készítenünk szókészletünk domborzati térképét, a nyelv normatív jellegű értelmező szótárát.

A szókészlet elemei kifejezőségének ábrázolása a stiláris és egyéb nyelvi értéket jelölő kategóriáknak kidolgozása után, ezeknek gondos alkalmazásával történik. Értelmező jellegű szótárakban, ahol a részletesebb elemzés és egybevetés módszerei nem alkalmazhatók a kívánatos mértékben, rövidítések hálózata segítségével kell a szavakat és egyes szójelentéseket a köznyelvhez való viszonyukat illetően minősítő jelölésekkel ellátni. Ma ezen a téren a szovjet lexikográfia jár elől, különösen a kiváló U s a k o v-szótárban, ott is leginkább a szoros értelemben vett expresszivitás jelzésében. Viszonylag nagyobb multra tekint vissza, és ezért kialakultabb a köznyelv és szaknyelv szótári szétválasztása. A főkérdés a stiláris jelölőhálózat további finomítása marad, hiszen aránylag kevés szó bír teljesen azonos kifejező értékkel.

Ma a kategóriák száma a lexikográfiában még nem kielégítő, a rostalyukai még nagyok, a különbségtevés eszközei és ezek alkalmazásának módszerbeli kérdései még elvi és gyakorlati tökéletesítésre várnak.

Különösen fontos az árnyalatos érték-jelölés a jelenkor nyelvvállapotát leíró normatív jellegű szótárakban. A történeti rendszerű szótárnak e téren különleges problémái vannak. Egyfelől régibb nyelvi korokra rendkívül nehéz, néha nem is sikerül megállapítani egy-egy szó affektív értékét, másrészt a stilisztikai szerep folytonos változásának ábrázolása szótári keretek között alig megoldható nehézségeket teremt.

Az elsődlegesen elkészítendő három magyar szótárnak és szerkesztése legfőbb problémáinak vázolása után egy futólagos pillantást kellene még vetni szókészletünk feldolgozásának másodsorban, részben az értelmező jellegű szótárak elkészülte után sorra veendő formáira is. Ezek sorában első helyen a magyar nyelvtudománynak egy másik nagy adóssága áll, a szinonima szótár. Rokonértelmű szavainknak, mindenekelőtt a többé-kevésbé azonos fogalmi tartalmat kifejező igéinknek és mellékneveinknek finom tárgyi és hangulati különbségeit és kötöttségeit, eltéréseit és egyezéseit le kell mérnünk, szótárszerű egybevető elemzéssel kell tisztáznunk és elegendő idézet-anyaggal kell

dokumentálnunk. Amíg e munkálat eredményét közzé nem tettük, addig nálunk stilisztikai tanulmányok nem lehetnek eredményesek, anyanyelvünk oktatása, árnyalatos, művészi színvonalú használata nem biztosítható.

Nem várathat sokáig magára ezek után a szép és magyaros fogalmazás kézikönyvének tekinthető magyar stílusszótár megalkotása sem. Ez a Magyarországon kevésbé ismert lexikográfiai műfaj a szókészletnek csupán legbelső magját, az alapszókincsnek leghasználatosabb részét dolgozza fel oly módon, hogy a címszavakat nem az értelmező szótárak viszonylagos izolációs szemszögéből nézi, hanem egymáshoz, a nyelv más szavaihoz való viszonyukban, tehát többé-kevésbé állandósult jellegű összefüggéseiben. E sokrétű tájékoztatást adó mű a frazeológiát a szinonimikával párosítja. A stiláris értéknek, a szó kifejező képességének beható elemzése és a lehetőség szerinti részletes leírása mellett feltünteti az egyes főnevekkel mint jelzett szavakkal leghasználatosabb jelzőket, a felvett főnevek alanyi és tárgyi szerepét tipikus mondatokban, szintagmákban, szólásokban, klisékben, a főbb igékkel és igenevekkel rendszeresen járó vonzatot, határozót, alanyt, tárgyat stb. Leméri tehát egy-egy szó nyelvi-stilisztikai hatósugarát, térképezi annak tarka életterét.

Nem kevésbé fontos feladat a magyar nyelv fogalomköri szótárának megszerkesztése. Egy ilyen mű lényegében ugyanazt a szóanyagot dolgozza fel, amit az értelmező szótárak, de nem azoknak mechanisztikus, a nyelvi összefüggéseket szétszakító ábécerearendjében sorolva fel a szavakat, hanem közös tartalmi, fogalmi elemeik szerint csoportosítva őket. Míg az ábécerendi szótár arra a kérdésre felel, hogy mit jelent egy-egy szó, a fogalomköri szótár azt közli, hogy mik a nevei bizonyos dolgoknak, fogalmaknak. Az ábécésoros szótárak rendezett rendetlenségével szemben a fogalomköriek rendezett világképet szolgáltatnak nyelvi eszközökkel. A szókészlet kifejező eszközei gazdagságának pedagógiai, stilisztikai, nyelvlélektani célokra történő kiaknázására, egy nép gondolkodásmódjának szemléltetésére ezek a leginkább a nyelv szelleméből fakadó kézikönyvek. Megszerkesztésükre elkészítésük különleges nehézségei következtében eddig csak a legfejlettebb lexikografiájú országokban került sor.

Végül, de nem utolsó sorban, foglalkoznunk kell irodalmi klasszikusaink nyelvének szótáraival is. Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai, Ady és mások teljes szókincsének egy-egy szótárban való rendszeres feldolgozása által nagyértékű anyagot nyernénk nem csupán az író helyesebb megértéséhez, stílusának tanulmányozásához, hanem kora és utókora nyelvi eszközeinek értékeléséhez is. Mit kapott az író a nyelvtől, mit és hogyan használt fel belőle, s milyen nyomot hagyott az író a nyelven, mit kapott ez tőle — olyan kérdések, melyek csak szótári rendszerű feldolgozással hoznának szókészletünk, irodalmi nyelvünk történetéhez valóban megbízható tanulságokat.

A magyar szókincsnek különféle típusú szótárakban való számbavétele és különféle szempontú tanulmányozása előtt hatalmas távlat áll. E szótárak

hathatós eszközei lesznek a magyar nyelvre vonatkozó elmélyült ismeretek terjesztésének. Nyelvünk gazdagságának, kifejező erejének bemutatásával számottevően fognak hozzájárulni a magyar írásbeliség színvonalának fel-emeléséhez. Nem utolsó sorban pedig ösztönzést, megbízható anyagot és alapöt fognak adni szókincsünk fejlődésének tudományos vizsgálatához s lehetővé fogják tenni az elmélyült jelentéstani és szótörténeti tanulmányok folytatását, e nálunk a multban viszonylag kevésbé művelt nyelvtudományi munkaterület-nek fellendítését is.

## HOZZÁSZÓLÁSOK

HADROVICS LÁSZLÓ:

Akadémiánk öröndetes módon az idei nagygyűlés programjára tűzte a magyar szótárírás kérdéseinek megvitatását. ORSZÁGH LÁSZLÓ most elhangzott előadásában általános képet adott arról, hogy a szókincs különböző célú feldolgozásaiból mennyire különböző felépítésű és szerkesztésű szótárak születhetnek. Felolvasásában többször utalt a szovjet szótárírás gyakorlati és elméleti eredményeire, amelyeket a mi lexikográfiánk is hasznosíthat. Én az előadásnak e pontjaihoz kapcsolódva szeretnék ezekről az eredményekről és a belőlük meríthető tanulságokról néhány szót szólni. Szeretném röviden felvázolni azt az utat, amelyet az orosz egynyelvű szótáriróadalom megtett, amíg eljutott odáig, hogy a szovjetkorszakban kialakulhatott az irodalmi nyelv szótározásának három klasszikusnak mondható típusa: az irodalmi nyelvnek tizenöt kötetre tervezett akadémiai nagyszótára, a négykötetes *Усакóv*-féle középszótár és az egykötetes *Озсегоv*-féle kézisótár. Úgy érzem, hogy e hozzászólásommal régóta tartoztam azoknak az orosz szótáriróknak, akiknek műveit szlavisztikai kutatómunkámban, valamint fordítói és szótárirói tevékenységem közben annyi haszonnal forgattam.

A szovjetkorszak orosz szótárírása gazdag hagyományokra támaszkodhatott s ezt a hagyományt bőségesen hasznosította is.

Az első tudományos igényű készült akadémiai orosz nagyszótár 1789 és 1794 között jelent meg »Slovarj Akademii Rosszijszkoj« címen hat kötetben. A mű megjelenése idején az orosz irodalmi nyelv éppen egyik legjelentősebb fejlődési szakaszát élte. A Lomonoszov által elindított fejlődési folyamat, az egyházi szláv irodalmi nyelv béklyóitól való fokozatos megszabadulás akkor kezdte meghozni nagy eredményeit. Ismeretes, hogy Lomonoszov az irodalmi nyelv számára három stílusréteget állapított meg. A fennkölt irodalmi stílus a »viszokij stilj« nyelve egyházi szláv és orosz szavak keveréke. Ebben használható minden olyan egyházi szláv szó, amelyet minden írástudó ember megért, de kerülendő a teljesen elavult szavak. Ebben a stílusban kell írni a hősi eposzokat, ódákat és szónoki beszédeket. A középső stílus »szrednij stilj« szókincsét túlnyomóan az orosz szavak teszik, de megengedhető az egyházi szláv elemek bizonyos belekeverése, ezeket azonban mértékkel kell használni, nehogy a stílus fellengzősnek érződjék. Lehet használni egészen köznapi kifejezéseket is, de csak úgy, hogy a stílus egyöntetűsége csorbat ne szenvedjen, tehát kerülni kell egyházi szláv szó és teljesen köznapi »alacsony« kifejezés egymásmelletti használatát. E középső stílusban kell írni a tragédiát, költői levelet, satírárt és elégiát s ez egyúttal az értekező próza stílusa is. A harmadik, az ú. n. alacsony stílusban (»nizkij stilj«) teljesen az orosz nyelv uralkodik. Itt kerülendő minden olyan egyházi szláv szó, amely nem lett közhasználatú az oroszban. Ebben a stílusban kell írni a komédiákat, epigrammákat, dalokat, prózai leveleket.

Ezt az elméletileg ilyen szépen elhatárolt három stílusréteget természetesen a gyakorlatban nem lehetett ilyen mereven megőrizni. A későbbi írók egyre kevesebb egyházi szláv szót használnak s egyre nagyobb teret engednek a tiszta

orosz szókinsnek még az úgynevezett fennkölt műfajokban is. Ez a fejlődés Puskin koráig annyira jut, hogy az orosz irodalmi nyelv jóformán teljesen kiforrja magából az egyházi szláv elemeket, az úgynevezett szlavjanizmusokat és Puskin már lényegében az orosz népnyelvből teremti magának költői nyelvet. Amit ő akár szókinsében, akár morfológiai elemeiben az egyházi nyelvből megőrzött, azt már mint az orosz nyelv szerves részét tudatosan használja fel művészi célok megvalósítására.

Ez a tisztulási folyamat még javában tartott, amikor megjelent az akadémiai szótár. Minthogy elméletben még érvényben volt a Lomonoszov által megállapított három stílusréteg, s az ekkori írók, ha nem is ilyen merev határok között, de bizonyos mértékig még mindig használtak egyházi szláv elemeket is, a szótárnak egyik fontos feladata az volt, hogy megkülönböztesse egymástól a tulajdonképpeni orosz és az egyházi szláv szó- és szólásanyagot. A szótár ezt el is végezte olyanformán, hogy az egyházi szláv anyagot külön megjelölte »szlav(enszkoe)« megjegyzéssel és rendszerint megadta, hogy ugyanaz a szó, kifejezés, vagy ragozási forma hogyan hangzik az »egyszerű«, azaz tiszta orosz nyelven. Ezenkívül a szótár megjelölte a hétköznapi, az irodalmi nyelv alatti szóhasználat egyes elemeit is, bár ennek végrehajtásában nem járt el egész következetesen s egyfelől a »prosztoje, v prosztionarodnom upotreblenii«, másfelől a »v prosztorecsii« megjegyzések használati köre nem mindig válik el világosan egymástól. Megjegyzem még, hogy a szókins ilyen rétegzése nem volt újdonság az orosz szótáriradalomban. A korábban megjelent kétnyelvű szótárak közül alkalmam volt tanulmányozni a Hö l t e r h o f-féle 1778-ban megjelent orosz-német szótárt. Az úgynevezett »szlavjanizmusokat« (egyházi szláv szavakat) már ez is gondosan megjelöli. Ennek is bizonyára voltak valamilyen előzményei.

Az 1789 és 94 között megjelent akadémiai szótárban tehát csírájában már megtaláljuk azt az elvet, amely a szovjetkorszak szótárirásának egyik központi problémája lesz, s ez az irodalmi nyelv szó- és kifejezőképességének stilisztikai értékelése, stílusrétegekre való bontása.

A következő évtizedekben az orosz szótárirás bizonyos mértékig elmaradt az orosz nyelv tényleges fejlődésétől. Ez az elmaradás elsősorban nem abban mutatkozott meg, hogy nem tudta felölelni az időközben termelődött szókins és kifejezőképesség egész gazdagságát. (Erre semmiféle szótár sem képes, mert szükségképpen a már készet, a kialakultat mindig csak utólag gyűjtheti be.) Az elmaradás főleg abban mutatkozott meg, hogy a szótár későbbi kiadásai is még a Lomonoszov-féle irodalmi nyelvszemlélet alapján álltak, amikor a gyakorlat ezen már régen túlhaladott. Jellemző, hogy 1847-ben, Puskin halála után tíz évvel az akadémiai szótár ilyen címen jelenik meg; Szlovarj cerkovnoszlavjanszkago i russzkago jazyka (Az egyházi-szláv és orosz nyelv szótára). A helyzet nem változik a hatvanas években sem, amikor egy magánkiadó e szótárt változatlan szöveggel újra megjelenteti.

A hatvanas évek az orosz szótárirás területén fordulópontot jelentenek. 1863—1866 között jelenik meg Dalj négykötetes szótára, a »Tolkovyy szlovarj zivogo velikorusszkago jazyka« első kiadása. Dalj az élő nagyorosz nyelv szótárát állította össze tekintet nélkül arra, hogy az általa gyűjtött szavak vagy szókapcsolatok használatosak-e az irodalmi nyelvben vagy nem. Távol állt tőle mindenféle normatív gondolat, nem volt tekintettel a nyelvi elemek stilisztikai értékének különbségeire, adatait nem igyekezett irodalmi művekből vett példákkal illusztrálni. Fő törekvése az volt, hogy minél haszno-

sabban aknázza ki a népnyelv kincsesbányáját. Dalj ezzel felbecsülhetetlen értékű munkaeszközt adott az orosz nyelv tudományos kutatói kezébe, de ezzel még mindig nem pótlódott egy nagy hiány. Még mindig hiányzott az orosz irodalmi nyelv korszerű tudományos nagyszótára.

Ez a hiány az 50-es és 60-as években már nagyon érződött. Egyelőre szükségmegoldásként megengedték, hogy egy magánkiadó változatlan formában újra kiadja az 1847-i akadémiai szótárt, de ettől függetlenül az irodalmi nyelv nagyszótárának kérdése állandóan napirenden volt. Az ötvenes években a legkiválóbb filológus akadémikusok, mint Vosztokov, Buszlajev, Grot foglalkoztak az új szótár tervével, amely azonban csak a nyolcvanas évekre érlelődött tette. 1886-ban az akadémiai szótár javított és bővített kiadásának tervét I. K. Grot akadémikus állította össze s egyúttal ő vállalta a szótár szerkesztését is. Grot munkájának eredményeként a szótárból megjelent az A-tól D-ig terjedő rész 1891 és 1895 között. A D betű már Grot halála után jelent ugyan meg, de lényegében még az ő munkája volt.

Grot szerkesztési munkája több ponton eltért az akadémiai hagyománytól. Nem keverte az egyházi szláv és orosz nyelvet. A szótár csak az orosz nyelvet akarta felölelni, amint ez címében is tükröződött: »Szlovarj russzkojazyka«. Újdonság volt a szótár anyagában a Dalj-ból származó számos kiegészítés, valamint az irodalmi művekből gyűjtött példatár. A szótárból azonban hiányzott az egyöntetűség. Éppen mivel nem volt világos célkitűzése és elvi megalapozottsága: »Nem lett az orosz irodalmi nyelv szótára: helyet kapott benne számos nyelvjárási szó és szűkkörű műszaki kifejezés; voltak benne szép számmal kevésbé használt mesterséges szóalkotások, másrészt hiányzott belőle sok általánosan használt szó. Az egyes szavak különböző jelentései nem domborodtak ki elég világosan, s különösen hiányzott az átvitt értelmű jelentésváltozatok gazdagságának bemutatása. Hiányos volt a szavak irodalmi dokumentálása; s az írók nyelvéből vett példák helyett gyakran szerkesztői »öltések« álltak.«

Ez volt a helyzet a nagyszótár frontján, amikor az Akadémia Grot halála után 1895-ben Sahmatovot bízta meg a további kötetek szerkesztésével. Sahmatov a rá jellemző hallatlan energiával és lendülettel vetette bele magát a szótári munkálatokba. Első feladatának azt tekintette, hogy a szótári munkát tudományosan megalapozza. A szótár anyagát meghatározott korhoz akarta kötni. Ezt a korszakot Puskintól a maga koráig terjedő időközben akarta kijelölni. Az irodalmi művekből vett példákat külön akarta választani a népnyelvi anyagtól. Nagy gondot akart a szavaknak és frazeológiának példákkal való illusztrálására fordítani, s a dokumentációt pontos forrásmegjelöléssel kívánta adni. Hogy Sahmatov irányító közreműködése az akadémiai szótár munkálataiban mégsem vált olyan gyümölcsözővé, ahogy azt várni lehetett volna, annak több oka is volt. Grot-tól teljesen heterogén anyagból és elavult elvek szerint megszerkesztett A—D-ig terjedő részt örökölt. A következő kötetek anyagát az irodalmi művek lázas sietszerű kicédulázásával akarta kiegészíteni. Rendkívüli munkabírását latba vetve, úgy képzelte, hogy 5—6 év alatt az egész szótárt kiadásra kész alakba öntheti. Mivel azonban a gyűjtőmunkát szinte teljesen egyedül akarta elvégezni, idővel be kellett látnia, hogy ilyen munkamódszer mellett 60 év múlva is aligha készül el a szótár, s ezért munkatársi gárdát toborzott maga mellé.

A szótár mégsem lett az orosz irodalmi nyelv szótára. Sahmatov ugyanis közben igen beható nyelvjárási tanulmányokat végzett s mivel egyre inten-

zivebb érdeklődéssel fordult a népnyelv felé, a nagyszótár célját is ilyen irányban módosította. E szerint az írók nyelvét csak mellékes forrásnak tekintette, csak segítségnek a szavak jelentésének és használati körének meghatározásában, a szótár igazi forrása az élő orosz nyelv lett, feladata pedig az összes begyűjthető orosz szó értelmezése. Ezzel az akadémiai szótár célja és jellege nagyban megközelítette Dalj-ét. A szótár céljának ilyen módon módosulása a címszóanyag megnövelését jelentette ugyan, másrészt azonban könnyítést is hozott, mert nem volt szükség a címszavak körültekintő, mérlegelő kiválogatására és kisebb jelentőségű lett az irodalmi művek kicédulázása is. A normatív elvről való lemondás ugyancsak könnyebbséget jelentett. Sahmatovot azonban ekkor már szinte elrémítette a szótár elkészülésének beláthatatlan időbeli távolsága, s amikor már munkatársi gárdát tudott szervezni, tizenkét évi áldozatos munka után részben másirányú elfoglaltságai miatt is 1907-ben lényegében megvált a szótártól. Ő adta ki a E, Zs, Z betűket, ami az egész második kötetet alkotta. Munkatársai egy ideig még folytatták a munkát, a kézirat kidolgozása eljutott az N betűig, de nyomtatásban a Z-n túl terjedő részek nem jelentek meg.

A nagyszótár ügyét a két világháború közötti időben a Tudományos Akadémia Szótári Bizottsága vette újra kezébe. A munkát azonban már nem lehetett a régi irányelvek szerint folytatni. A megváltozott politikai és társadalmi viszonyok között a szótár célkitűzései elavultak. Égető szükségét érezték az orosz irodalmi nyelv normatív jellegű nagyszótárának, amire Lenin már 1920-ban rámutatott. A Grot által megkezdett és Sahmatov által folytatott, anyagában, szerkesztési elveiben nagyon is heterogén, az egyes részek kidolgozásában és terjedelmében nagyon is aránytalan mű az új követelményeknek semmiképp sem felelhetett meg. A Szovjet Tudományos Akadémia Szótári Bizottsága tehát szintén nem fejezte be ezt a munkát. Grot és Sahmatov nagy műve torzó maradt. Sahmatovnak azonban elévülhetetlen érdeme, hogy a szótári munkát tudományos alapokra helyezte s elindította az irodalmi források nagyarányú kiaknázását, amely gyűjtés ma már többmillió cédulát számlál és alapja lett egy egészen új vállalkozásnak, mely a »Jelenkori orosz irodalmi nyelv szótára« (»Szlovaryj szovremennogo russzkogo jazyka«) címet viseli. Ennek a 15 kötetre tervezett hatalmas műnek első kötete 1950-ben, második kötete 1951-ben jelent meg.

Az eddigi nagyszótári gyakorlattal ellentétben ez a szótár nem akar az egész orosz nyelv kimerítő thesaurusa lenni, nem tartalmazza tehát a nyelvjárás szókincset, a teljesen elavult szavakat, az egész szűkkörű tudományos és műszaki terminológiát. Igazi területe az irodalmi nyelv, amelyek a Puskin korától napjainkig terjedő időszakát dolgozza fel részletesen. Az egyes szavakat körülíró meghatározásokkal vagy szinonimákkal értelmezi, jelentésárnyalataikat gondosan elválasztja egymástól, használatukat a legjobb írók nyelvéből vett példákkal illusztrálja. A szócikkek végén utal az esetleges alakváltozatokra, a hangsúly, kiejtés vagy írásképp ingadozásaira, végül a korábbi szótárszerű források alapján bemutatja a szó régebbi történetét s az idegen szavaknál megadja az etimont is. Kétségtelen, hogy e szótár szerkesztési elvei között sok minden vitatható akad. Vitatható pl. a címszavak olyan messzemenő bokrosítása, amely mellett egész szó kategóriák, mint pl. a főnévből képzett melléknevek vagy melléknévből képzett főnevek, mint másodrendű szótári alanyok szerepelnek s igen gyakran értelmezetlenül és irodalmi példaanyag nélkül állanak. Vitatható a különböző szójelentések felsorolása-

nak sorrendje. Szó fér ahhoz az elvhez is, hogy a szótörténet lényegében kiszorul az egyes szócikkekből és szervesen csatlakozik a szócikkek végéhez, miközben gyakran nem lehet megállapítani, hogy az idézett szótörténeti adatok az illető szónak melyik jelentésére vonatkoznak. Végül erősen vitatható az irodalmi példák idézésének egész technikai megoldása. Az első kötet elején közölt forrásjegyzék ugyanis részben más szempontok szerint van összeállítva, mint ahogyan a szótár törzsszövegében az idézés valójában történik.

Mindezen vitatható pontok ellenére is ez a szótár az orosz nyelvtudománynak monumentális alkotása, amely hosszú időre nélkülözhetetlen lesz nemcsak mindazok számára, akik az orosz nyelvet mint anyanyelvüket szóban és írásban irodalmi fokon használják, hanem azoknak is (beleértve az idegen anyanyelvűeket), akik akár az orosz írók műveit tanulmányozzák, akár az orosz szókincs valamely rétegét tudományosan vizsgálják, akár pedig gyakorlati célú kétnyelvű szótárak szerkesztésével foglalkoznak. A filológus, akinek mindennapi kenyeré a szótárforgatás, csak azt kívánhatja, hogy e nélkülözhetetlen munkaeszköz további kötetei minél előbb napvilágot lássanak.

Az akadémiai nagyszótár azonban sem abban a formában, ahogy azt Sahmatov tervezte, sem mai formájában nem volt hivatva arra, hogy pótoljon egy mindenki számára hozzáférhető, normatív segédeszközt, amely kis terjedelemben gondosan kiválogatott szóanyagával és frazeológiájával, a szavak és kifejezések stilisztikai értékelésével és nyelvtani felszerelésével biztos útmutatóul szolgál az anyanyelv használatában. Hogy mennyire szükség volt ilyen szótárra, azt mutatják azok a kísérletek, amelyek a múlt század 80-as éveitől az első világháború idejéig egy ilyen közepméretű informatív filológiai szótár létrehozására irányultak. Ezek a kísérletek azonban részben félbemaradtak, részben nem elégtették ki a tudományos igényeket. A szükséglet meghatározódott, amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a dolgozó nép államában a nép legszélesebb tömegei is bevonódtak az államhatalom gyakorlásába, s egyúttal részt kértek a kulturális javak teremtéséből és élvezéséből is. Ezzel egyszeriben megsokszorozódott azoknak a száma, akik anyanyelvüket az élet legkülönbözőbb területein irodalmi színvonalon használták s ez halaszthatatlanná tette az anyanyelvű értelmező középszótár megalkotását. 1935 és 1940 között jelent meg U s a k o v professzor szerkesztésében a négykötetes értelmező szótár »Толковий словарь русского языка« címen. Ez a mű azóta otthon is és külföldön is fogalommal vált. Fő erősségei: a feldolgozott szókincs gondos kiválogatása (címszavainak száma kb 86 000 Dalj 200 000 címszavával szemben), a gazdag frazeológia, a szavak jelentéseinek és jelentésárnyalatainak részletes felbontása, az értelmezések világos megszövegezése, a legjobb irodalmi példamondatok kiválogatása.

Mindezek az erények Usakov szótárát klasszikus művé avatják s ha a nyelvfejlődés gyors üteme miatt bizonyos részei ma már korszerűtlenek is, ha címszókészlete kiegészítésre, nyelvtani felszerelése revízióra szorul is s ezért új háromkötetes kiadása máris készül, mégis az egész munka lelkiismeretes megtervezése, arányos felépítése, világos szerkezete, a részletek technikai kivitelezése — mutatis mutandis — bármely nép hasonló vállalkozása számára mintául szolgálhat.

E szótár alapján készült Sz. I. O z s e g o v szerkesztésében a legszélesebb körű használatra szánt egykötetes értelmező szótár. Ez a mű megtartotta és tovább fejlesztette Usakov szótárának erényeit. Különösen új kiadása

tükrözi azt a gondos munkát, amellyel a szovjet nyelvtudomány az anyanyelvi kultúra minél szélesebb körökben való fejlesztésére törekszik. A szerkesztők a címszóanyagból kihagyták a ma már teljesen elavultnak tekinthető orosz és idegen szavakat, helyettük új szavakat vettek fel, melyek az utóbbi évek nyelvfejlődésében termelődtek és váltak általánossá. Beledolgoztak számos új csonkán összetett szót. Felfrissítették a nyelvtani felszerelést, normalizálták a kiejtés ingadozásait, revideálták a szójelentések és jelentésárnyalatok elhatárolását, az értelmezések megfogalmazását. Ezzel Ozsegovnak sikerült olyan munkaeszközt teremtenie, amely számos új kiadásban fogja majd az orosz egyént az iskola padjaitól az anyanyelv művészi fokú használatáig kísérni. Olyan jövőnek nézhet eléje, mint a közismert francia kis Larousse.

Mi magyarok ezeket a szótárakat természetesen mindig csak az idegen anyanyelvű orosz nyelv tudásával használjuk és bíráljuk. Számunkra Usakovnál, de főleg Ozsegovnál sok minden hiányosságnak érződik, amit az orosz anyanyelvű egyén eleven nyelvérzéke pótolni tud. Egy-egy értelmezetlenül hagyott melléknévnél legalább a használati kört szemléltető egy-két szókapcsolatot szeretnénk látni, hasonló a helyzet az igékből képzett főneveknél is. Az orosz anyanyelvű használó ezeket bizonyára nem érzi hiányosságnak.

Amint hozzászólásom elején említettem, az akadémiai nagyszótár, Usakov középszótára és Ozsegov egykötetes népszerű kézisótára három szótártípust képvisel, amelyek az irodalmi nyelv szótári feldolgozásának korszerű lehetőségeit már megvalósítva mutatják be s egyúttal jelzik azt az utat, amelyen a magyar nyelvtudománynak is haladnia kell. ORSZÁGH LÁSZLÓ előadásából örömmel vettük tudomásul, hogy a magyar Usakov és a magyar Ozsegov már nem áll messze a megvalósulástól, annál nagyobb aggodalommal tölt el bennünket a magyar irodalmi nyelv nagyszótárának ügye. Kétségtelen, hogy a jelenlegi pénzügyi keretek között a munka nem haladhat úgy, mint ahogy az egy ilyen nagyjelentőségű nemzeti ügyhöz méltó volna. Erre azonban nem kívánok részletesebben kitérni, a szót hivatottabb szakembernek adom át.

## GÁLDI LÁSZLÓ:

Hozzászólásom két részre tagolódik; első részében néhány megjegyzést kívánok tenni ORSZÁGH LÁSZLÓnak a magyar szótárirodalom történetével kapcsolatos nézeteire, második részében pedig szótári munkálataink aktuális kérdéseivel foglalkozom, különös tekintettel a közönség szélesebb köreiben még mindig nem eléggé ismert Akadémiai Nagyszótár problémáira.

### I.

Noha ORSZÁGH LÁSZLÓ — igen helyesen — elsősorban a mai magyar lexikográfia kérdéseit kívánta tárgyalni, feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy XIX. és XX. századi szótárírásunk fejlődésének menetét s különösen a fejlődésnek egyes részleteit lehetetlen megismernünk és értékelnünk a magyar szótárirodalom multjának minél teljesebb, minél alaposabb feltárása nélkül. Nem szabad könnyű szívvel mellőznünk hajdani nomenclaturaink tárgyalását sem, hiszen a XIV. századtól a XV-ig ezek a fogalmi körök szerint csoportosított szójegyzékek a magyar művelődéstörténet páratlan

emlékei voltak, az európai tudománnyal való kapcsolatunk értékes szálai, s azt sem szabad felednünk, hogy e nominalok műfaja nem zárult le a XVI. században: Versegghy Ferenc, modern szótárírásunk méltatlanul mellőzött, sok szótári műfajban tevékeny úttörője, még 1805-ben is rejtett el egy igen érdekes, fogalomköri elv szerint csoportosított nominált németül kiadott magyar nyelvtanában. A nominalok mellőzése helyett inkább arra kell törekednünk, hogy nyílják végre mód szójegyzégeink modern Corpusának megjelentetésére; persze olyan Corpusra gondolok, amely — szójegyzégeink beosztásával és latin anyagával kapcsolatban — az európai szótártörténeti hátteret is kellő mértékben bemutatja.

Új és beható tárgyalást érdemelne, külön monográfia keretében, Molnár Albert munkássága. Példája, a magyar szókészlet megőrkítésére irányuló törekvése serkentőleg hatott a magyarországi nemzetiségek szótár írási kísérleteire is. Erdélyi latinos műveltségű protestáns románok buzgó sága folytán valószínűleg már a XVII. század első felében létrejött az a kis román-latin (s részben magyar) kéziratos szótár, melynek kéziratát a budapesti Egyetemi könyvtár őrzi, és ahol a román nyelv először került őse, a latin mellé. E szótár számos magyar értelmezésében örömmel ismertük fel Molnár Albert közvetlen hatását. Itt jegyezzük meg, hogy Molnár Albert latin-magyar szótárának 1621-i kiadását teljes egészében is lefordította románra Todor Corbea, aki művét a XVII. és XVIII. század fordulóján Nagy Péter cárnak, a román ortodoxia hatalmas pártfogójának ajánlotta.

A maguk korában európai jelentőséggel bírtak tehát szótárírásunk régi termékei, Molnár Albert, majd az ő művét folytató Páriz-Pápai szótárai, viszont a XVIII. század második felében, a magyar felvilágosodás korában a meglévő »Lexikon«, vagyis Páriz-Pápai-Bod szótára korszerűtlennek, elmaradottnak bizonyult. »Lexiconunk szűk, szegény« — írta Kazinczy 1793-ban, de — akadémiai törekvéseivel kapcsolatban — már jóval korábban kívánta Bessenyei is új magyar szótár szerkesztését, s az ő gondolatát vitte tovább Révai, Kármán, Versegghy, Aranka, Simai Kristóf, valamint a századforduló számos más írója. Aranka áék erdélyi társaságának tervezett szótárából fenn is maradtak egyes töredékek, Simai pedig, színirodalmunk egyik úttörője ránk hagyományozta rímshótárán kívül monumentális, mintegy 70 000 címszót magában foglaló Gazdag Szótárát, amely kéziratban várja ugyan mindmáig feltámadását, de így is a Tudós Társaság Zsebszótárának, majd Czuczor-Fogarasi nagy művének egyik legfontosabb forrása lett.

A magyar felvilágosodás hatalmas lendületét kell tehát éreznünk és éreztetnünk a modern magyar szótárírás megindulásával kapcsolatban, s ugyancsak e mozgalom keretébe kell beállítanunk Baróti Szabó Kisdéd Szótárát, amelyről sokszor elfelejtik megmordani, hogy tulajdonképpen Baróti Szabó Paraszti majorságának már korábban kiadott szójegyzékéhez csatlakozik, s hogy éppen II. József nyelvrendelete idején tárta fel, tiszteletre méltó bátorsággal, a régi magyar nyelv és a székely nyelvjárás gazdagságát, szerencsésen fűzve össze e nyelvi hagyományt a kor szükséges neologizmusai val. Baróti Szabó szótárirodalmunk első nevelő egyénisége is: mellőle indult el Simai, tanítványa volt Kassai és közvetlenül hatott a régi magyar nyelv egyik első jeles szótározojának, Kresznericsnek működésére is.

A magyar szókészlet szótári feldolgozásának történetében kétségtelenül határhő Czuczor-Fogarasi hatalmas műve, de ezt sem szabad korából kiszakítva tárgyalnunk. Közvetlen előzménye, címszavainak legfőbb

sugalmazója a Magyar Tudós Társaságnak a múlt század 30-as éveiben megjelent két zsebszótára, melynek szerkesztője Vörösmarty és Toldy volt; a szerkesztésben részt vett Bajza József, valamint Bugát Pál, akinek közreműködése természettudományi szókészletünk fejlődése szempontjából rendkívül fontos. Vörösmarty irányító tevékenysége nyomán látott napvilágot a Magyar Tudós Társaság első Tájszótára is, amely a népnyelv anyagának a Tzs.-ben nem szereplő részét közvetítette Czuczor—Fogarasi Szótára felé. Sajnos, első nagy szótáraink szókészletünk számos rétegével, különösen az újabb jövevényszavakkal igen szűkmarkúan bántak: lassan háttérbe szorult tehát az a nagyobb teljességre törekvő lexikográfiai hagyomány, amelyet például Gyarmathi és Sándor István képviselt. Nagy tehertétele volt Czuczor—Fogarasi szótárának a minden hangtörténeti alapot nélkülöző sok délibábos etimon: történeti szempontból viszont ezek az etimológiai törekvések is jogosultak voltak, hiszen a magyarság történetének szókészletünk fejlődésében való tükröződéséről már Engel írt Gyarmathihoz intézett levelében, s azóta is, a XIX. század első felében etimologizált Leschka, Kassai, Kresznerics és Dankovszky, s elsősorban természetesen maga Gyarmathi.

XIX. századi szótáriródmunk egyik általános hibája az, hogy képtelen volt követni a magyar köznyelv és különösen irodalmi nyelvünk fejlődését. Mintha az egész korban érvényesültek volna Verseghynek a nyelvújítás legforrongóbb időszakában adott tanácsai: Verseghy ugyanis egyenesen ellenezte írói szövegek közvetlen feldolgozását s az élő nyelvszokás és szövegpéldák megfigyelése helyett — tipikusan racionalista módon — egyedül a maga elvi alapokon nyugvó nyelvhasználatára kívánt támaszkodni. Vörösmarty nem szótároztatta saját szókészletét sem és Czuczoréknál hiába keresnők például Eötvös értekező prózájának jellegzetes szavait. Igen hézagosan került be XIX. századi reprezentatív szótárainkba a magyar nyelvújítás fejlődését tükröző szókészlet is; e hiányon Szily Kálmán előbb a magyar nyelvújítás legfontosabb szóalkotásait tárgyaló művével, újabb magyar szavaink kronológiájának mindmáig egyetlen adattárával kívánt segíteni, majd a XIX. század utolsó éveiben mint a Magyar Tudományos Akadémia főtítkára, ő hívta életre azt a hatalmas vállalkozást, melynek eredményeként — helyesebben mondva: melynek elhúzódnása folytán — a leendő Akadémiai Nagyszótár ma is szótárírásunk egyik legsúlyosabb problémája.

## II.

ORSZÁGH LÁSZLÓ előadásában, amelynek elvi részével általában egyetérthetünk, többször kitért a készítendő magyar Nagyszótár problémáira; legyen szabad most, hozzászólásom második részében, mindenekelőtt az ő megállapításaival foglalkoznom. Hadd kezdjem a következővel: »Abban a korban, melyben a nyelvtudomány hajlott arra, hogy az értelmező szótárak készítését nem-tudományos, némileg iparszerű munkának tekintse, az új, a leendő Magyar Nagyszótár évtizedeken át csak 3—4 lelkes, de kellően nem támogatott, szinte magárahagyott lexikográfusnak magánügye volt.« Ha visszaemlékezem arra a légkörre, mely 1935-ben, gyűjtési és rendezési tevékenységem megindulásakor, az akkori Szótári Bizottságnál fogadott, azt kell mondanom, hogy ekkor a Nagyszótárra mint értelmező szótárra tulajdonképpen még nem is igen gondoltak; a magyar Larousse gondolata,

egészen más kezdeményezés alapján, a 30-as évek vége felé a levegőben volt ugyan, de ennek szellője a Szótári Bizottsághoz még nem érkezett el. Egyelőre ott, a csekély támogatás következtében, aránylag csigalassúsággal folyt bizonyos gyűjtőmunka, s már az is nagy haladást jelentett, amikor a Bizottság fiatalabb munkatársai kiharcolták az addig összegyűlt több mint 2 millió adatnak 1., majd 2. betű szerinti rendezését. Értelmező szótárt azért sem akarhattunk akkor a nagyszótári anyagból szerkeszteni, mert a nemzedékünkre hagyományozott régi gyűjtés csupán a felvilágosodás korától, 1772-től 1900-ig megjelent forrásokat ölelte fel; a XX. századi források feldolgozásának szükségére történtek ugyan elszórt, homályos célzások, de a sajtó nyelvének megfigyelésén kívül e téren más munkát nem indult meg. Az akkori Szótári Bizottság szeme előtt inkább a Nyelvtörténeti Szótár folytatásának gondolata lebegett. Persze egyes munkatársak világosan látták, hogy ebből az anyagból Akadémiai Nagyszótár nehezen válhat, de a vállalkozás akkori vezetői az elvi kérdések részletesebb megtárgyalását még nem tartották időszerűnek.

Előadása további részében ORSZÁGH LÁSZLÓ a Nagyszótárt helyesen állította be a feltétlenül kiépítendő »szótári trilógia« megfelelő helyére, majd a szótár jellegéről és a várható kilátásokról a következőket mondta: »A Nagyszótár elsősorban tudományos igények kielégítésére hivatott. Történeti fejlődésében szándékozik ábrázolni gazdag dokumentációval, részletes elemzéssel a tág értelemben vett magyar irodalmi nyelv szókincsét körülbelül a XVIII. század végétől, attól az időponttól kezdve, amikor ez az egységes nyelv kialakult, egészen századunk hatvanas éveiiig, amikor a Nagyszótár első kötetei meg fognak jelenni.«

E megállapítás egyes részleteit érdemes közelebbről szemügyre venni. Helyes az a tétel, hogy a Nagyszótár, pontosabban A magyar irodalmi nyelv nagyszótára elsősorban tudományos igények kielégítésére hivatott, de kíváncsú lenne meggyökereztetni közvéleményünkben azt a meggyőződést, hogy a Nagyszótár anyagának könnyen hozzáférhetőnek kell lennie bármely számára, akit a magyar nyelv utolsó kétszáz éve igazán érdekel. Anyanyelvünk gondos, tudatos használatának hatalmas fejlődését várhatjuk az Értelmező Szótártól, viszont legyen szabad rámutatnom egy olyan fontos tényre, amelynek eddig tervezett megoldása nem mondható kielégítőnek. Örömmel hallottuk, hogy az Értelmező Szótárban találunk a szavak irodalmi használatát igazoló idézeteket, de érdemes világosan megmondani azt is, hogy ezen idézetek után csupán egy név lesz, a közelebbi lelőhely megjelölése nélkül; a szótár használója tehát nem fogja tudni, vajjon Kölcsey, Petőfi vagy Arany fejlődésének melyik korszakában és milyen műfajhoz tartozó műben használta a kérdéses szót vagy kifejezést. Az Értelmező Szótár idézeteit tehát, a jelenlegi tervek szerint, nem lehet majd könnyűszerrel visszakeresni, s még a felhasznált cédulaanyag könnyű hozzáférhetőségére sem lehet hivatkozni, hiszen az Értelmező Szótár számára feldolgozott nagyszótári anyag — XIX. századi klasszikusaink szókészlete — mintegy másfél év múlva vissza fog olvadni a Nagyszótár adatgyűjtésének többmilliós tömegébe. Ámde éppen most, a magyar stilisztikai kutatások fellendülése idején, amikor remélhetőleg megindul irodalmi nyelvünk történetének rendszeres búvárlata is, rendkívül fontos csírájában elfojtanunk azt a téves vélekedést, hogy nagy íróink szóhasználatát működésük egész folyamán változtatták, s hogy Arany ugyanazt a szókincset használta. Az elveszett alkotmány-

ban, mint Toldi szerelmében! Számítanunk kell tehát arra, hogy ha már az Értelmező Szótár helyszűke miatt kénytelen is lemondani a források pontos, visszakareshető idézéséről, közönségünk az Értelmező Szótár megjelenése után egyre sürgetőbben fogja kívánni, hogy minél hamarább legyen tiszta képünk ezekről az »igazoló idézetekről«, tudjuk őket évszámhoz és műhöz kötni, s tudjuk valamennyit beállítani abba a történelmi környezetbe, amelyet legbiztosabban a Nagyszótár minden eddiginél gazdagabb anyaggyűjtése idéz fel számunkra. Ebből szükségszerűen folyik majd az a követelmény, hogy a Nagyszótár megjelenésének időben semmiesetre sem szabad nagyon elmaradnia az Értelmező Szótár 1., illetve előbb-utóbb remélhető 2. javított kiadásától.

ORSZÁGH LÁSZLÓ a 60-as években reméli a Nagyszótár első kötetinek megjelenését; szavaihoz, a Nagyszótári Csoport nevében csupán annyit szeretnék hozzátenni, hogy ez nem elérhetetlen vágyálom, de olyan terv, amely igen komoly, évről évre tervszerűen növekvő anyagi támogatást és a megfelelő tudományos tapasztalattal bíró munkatársak egész gárdájának beállítását kívánja. Mindenesetre 1952-ben megkezdődtek s azóta is szakadatlanul folynak a Nagyszótár munkálatai. Régi gyűjtéseinket rendeztük a 4. betűig, gyűjtöttünk kb. 200 000 új adatot, s meglévő, több mint 3 millió adatot tartalmazó anyagunkhoz most még a XX. századra vonatkozó adatgyűjtésen kívül olyan feldolgozásokat is kell csatolnunk, amelyek a XVIII. és XIX. századi források hézagait hasznosan egészítik ki. E bonyolult kérdés-komplexus részleteivel az Akadémia Nyelvtudományi Főbizottsága ismételtén foglalkozott: most csupán két fontos mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet. Az első arra a fontos együttműködésre vonatkozik, amely most létesül — éppen a Nagyszótárral kapcsolatban — irodalomtörténészeink és nyelvészeink között: a Nyelvtudományi Főbizottság ugyanis a MTA. Irodalomtörténeti Főbizottságának véleményét kérte egyrészt a Nagyszótár eddigi forrásairól, másrészt pedig a feldolgozandó s jórészt XX. századi források kiválasztása tárgyában. E véleményezés kapcsán irodalomtörténészeinknek alkalmuk lesz a nagyszótári gyűjtést a főiskolai oktatás kívánalmaival és haladó hagyományaink megbecsülésével összehangolni. Örömmel látom egyébként, hogy az utolsó két év folyamán legnagyobb részben olyan XX. századi műveket dolgoztunk fel, amelyeket a Magyar Irodalomtörténeti Társaság XX. századi munkaközössége is új kiadásra javasolt, tehát megbecsülendő irodalmi értékeink közé sorozott. Egy másik fontos újítás, amely a Nagyszótár adatgyűjtését még megbízhatóbbá fogja tenni, olyan gyűjtőmunkálat lesz, amelynek terve csak a legutóbbi hetekben merült fel. Már említettem, hogy a Nagyszótárt eredetileg a Nyelvtörténeti Szótár folytatásának tervezték; ebből a kiindulási alaphól folyt az az elv, hogy általában a régebbi gyűjtők csakis olyan szavakról készítettek cédulát, amelyek a Nyelvtörténeti Szótárban nem fordultak elő. Mivel pedig a magyar nyelv alapszókincse jelentékben mértékben azonos azzal, amely megtalálható a Nyelvtörténeti Szótárban is, különös helyzet állt elő: a XVIII. század vége óta keletkezett szavakra s általában mindenre, ami a szókészletben különös és feltűnő, bőséges dokumentáció gyűlt össze, viszont teljesen háttérbe szorult a legegyszerűbb szavakra vonatkozó adatok megfelelő feldolgozása. Márpedig a Nagyszótárból monumentális méretű, talán 15-kötetes történeti és egyben értelmező szótár másképp nem lesz, mint ha nagy figyelmet fordítunk nemcsak a kuriózumokra, hanem az egyszerű szavakra is. Hogy csak egy példát idézzek, Simai Kristóf már említett Gazdag Szótárában 1826-ban a *kap* igének 81

jelentésárnyalatát különböztette meg, viszont a nagyszótári anyagban a *kap* ige legegyszerűbb jelentéseire a *l i g v a n a d a t*; legfeljebb szólásokban fordul elő egyik vagy másik. Ezen az égető hiányon, amelyet az Értelmező Szótárnak a Nagyszótár ú. n. »kiemelt anyagát« (nagy íróink szókészletét) használó munkatársai jól ismernek, feltétlenül segítenünk kell. Ezért gondoltunk arra, hogy 1772-től 1960-ig 4—5 évenként haladva kiválasztunk egy-egy, a maga korára nagyon jellemző klasszikus művet (lehetőleg olyat, amelyet eddig egyáltalában nem, vagy gyengén, párszáz adattal dolgoztak fel), s ilyenformán megalkotnók a nagyszótári gyűjtés a *l a p a n y a g á t*, mely kiterjedne alapszókincsünk szavainak legegyszerűbb jelentéseire, s természetesen névmásainkra, kötőszavainkra, közönséges határozóinkra stb. Ilyen módon legalább félmillió adatot kívánunk nyerni, mégpedig aránylag rövid időn, 2—3 éven belül, ami a gyűjtési szempontok egységes alkalmazását is teljes mértékben biztosítaná. Ennek az alapanyagnak hasznosításához persze a Nagyszótár szerkesztéséig elkészülő írói szótárak is hathatósan járulhatnak hozzá, sőt szó lehetne arról is, hogy az írói szótárak számára tervezett gyűjtést alapanyagunk összeállításával valami módon összehangolnók.

Mindenesetre kívánatos lenne, ha a Nagyszótár gyűjtési munkálatai körülbelül 1964-ben lezárulnának; a felveendő címszókészletről (3—400 000 szó) csupán ekkor lesz világosabb képünk. A tájszavak közül azokat, amelyek az irodalmi nyelvben igen ritkák, át kell engednünk az új Tájszótárnak; a szakmai szókészlet különböző ágainak feldolgozásában remélhetőleg szintén idővel számos előmunkálatra támaszkodhatunk. E g é s z gyűjtésünk feldolgozása helyett, mely a hasznos anyag megjelenését »ad calendas Graecas« tolná ki, számításba kell vennünk, hogy azok az adatok, amelyek kisebb írók ritka szavaira vagy a sajtó kérésére szókészleteikre vonatkoznak, a Nagyszótár cédulaanyagában mint »szótári archivumban« fognak az utókorra maradni. Mindenesetre anyagunk magvát belátható időn, tehát mintegy 20 éven belül meg kell szerkesztenünk és jórészt ki is kell adnunk, hiszen tudjuk és érezzük, hogy az Értelmező Szótár után a Nagyszótár lesz a »következő láncszem«, irodalmi nyelvünk újabb korszakának monumentális feldolgozása.

ORSZÁGH LÁSZLÓ szerint a Nagyszótárnak »elsőrangú feladata tükrözni az azonos töből képzett származékok differenciálódását, szóképző eszközeink alakulását.« Világosan meg kell mondanunk, hogy a Nagyszótár munkatársai nem tartanak szükségesnek semmiféle »bokrosítást«, vagyis több szóegyednek közös szócikkbe való rendezését. Egyes szócikkeink csupán egy-egy szóval foglalkozhatnak, úgy, mint Czuczor—Fogarasinál látjuk. Szükséges viszont egyes helyeken utalásokat eszközölni; például a *tő-igéknél* utalnunk kell, pusztán felsorolás alakjában az igekötős származékokra, melyek persze azután egyenként, a maguk betűrendi helyén kerülnek feldolgozásra. ORSZÁGH LÁSZLÓ nyilatkozott a többjelentésű szavakra vonatkozó szócikkek felépítéséről is, a jelentésváltozatok és értelemárnyalatok sorrendjéről, s ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy »a Nagyszótár e téren nyilván a történeti elvet fogja első-sorban szem előtt tartani.« Nincs szándékomban ezúttal a megírandó Nagyszótár egy-egy szócikkét felvázolni, de annyit meg kell mondanunk, hogy az elrendezés és megszerkesztés elvein érdemes már most gondolkoznunk, hiszen a cél világos megfogalmazása egész gyűjtőmunkánknak irányt szabhat.

A jelentések megkülönböztetése és elrendezése közben mindig figyelembe kell vennünk az Értelmező Szótár gyakorlatát. Művelődéspolitikai szempont-

ből sem tartanánk helyesnek, ha a jelentések csoportosításában mindenáron és mindig akarnánk valami újat adni. Természetesen a Nagyszótár szerkesztősege fenntartja magának azt a jogot, hogy akár a feldolgozandó anyag belső követelményei, akár pedig elvi megfontolások alapján az egyes szócikkekben új beosztást eszközöljön. Nekünk, amennyiben lehetséges, arra kell törekednünk, hogy a történeti jellegű elrendezést összehangoljuk azzal a logikai csoportosítással is, amely az Értelmező Szótárban érvényesül. Bár erősen vallom GILLIÉRONNA, hogy »minden szónak megvan a maga története«, általában a konkrét jelentéstől kell haladnunk az elvontabb jelentés felé, s minden egyes szócikknél szemmel kell tartanunk mindazon lexikális és szemantikai kategóriákat, amelyeket legutóbb VINOGRADOV szovjet akadémikus kitűnően vázolt fel (itt említem meg, hogy VINOGRADOV elveinek magyar példaanyagban való kipróbálása sürgős feladat lenne). Gondolnunk kell arra is, hogy az egyes jelentésárnyalatok történelmi dokumentációjába beépítsük szótáraink tanúságtételét; hogy a kétnyelvű, de nem magyar címszóanyagú szótárak szókészletének feldolgozása milyen erőfeszítést igényel majd, erről, azt hiszem, az elkövetkezendő évek során sűrűn kell tárgyalnunk. Mindenesetre kíváncsok, hogy minden egyes jelentésárnyalattal kapcsolatban nyomon tudjuk követni azt a bonyolult összefüggést, amely a szótári adatok és szövegpéldák közt fennáll, s hogy így megközelítően hű képet nyújthassunk az egyes szavak jelentéstartalmának valóságos életéről.

Hogy a Nagyszótár a szókészlet stilisztikai értékeléséről sem mondhat le, az egészen természetes. Az egyes szavakat és szójelentéseket szükséges minél finomabban árnyalt minősítő jelölésekkel ellátnunk. A jelenkorra s általában a XX. századra nézve még becses útmutatást kaphatunk e téren az élő nyelvhasználatból, annál nehezebb viszont feladatunk, ha az előadásban említett »árnyaltos értékjelölést« történeti síkon próbáljuk megvalósítani. Azt hiszem, e téren munkánkban józan mértéktartással kell eljárunk. Törekedhetünk például a költői nyelvnek bizonyos megkülönböztetésére egyrészt a köznyelvtől, másrészt meg a széppróza nyelvétől (e megkülönböztetés különösen a reformkor végéig bír nagy fontossággal), továbbá megjelölhetünk egyes affektív árnyalatokat is, viszont óvakodnunk kell a merész feltevésektől, vagy a mai értékelésnek megfontolatlanul régmúlt korokba való visszavetésétől. El kell kerülnünk azt a veszélyt is, amely akkor fenyegetne, ha egy-két elszigetelt adat alapján nyilatkozni mernénk szavak és szóárnyalatok régi stilisztikai értékéről.

Az előadás elvi kérdéseket tárgyalt és általános programot körvonalazott; a vázolt tervek gyakorlati kivitelezéséről mindeddig nem esett szó. Nem is lehet szándékunkban a feladatok gyakorlati megoldására vonatkozó kérdések beható fejtegetése; mindazonáltal alapfeltételként elengedhetetlenül szükséges követelményként legyen szabad befejezésül három kíváncsiat kifejtenuünk:

1. Mindazoknak, akik jelenleg a magyar szótárírás munkásai, törekedniök kell lexikológiai és lexikográfiai tájékozottságuk elmélyítésére, foglalkozniök kell a szótárírás elméleti kérdéseivel és — ami a konkrét kérdések megítéléséhez és eldöntéséhez nélkülözhetetlen — maguknak is kell egyéni kutatómunkát végezniök a magyar szókészlet egyes kérdéseivel kapcsolatban.

2. Tudományos életünk irányítóinak gondoskodniök kell arról, hogy azok az új káderek, akik szeretnének a szótárszerkesztés különböző munkálataiba bekapcsolódni, ezt meg is tehessék. Növeltesék tehát szótárszerkesztő

csoportjaink létszáma a feladatokhoz méltó módon, mégpedig fiatal, szakmájukban jól képzett munkatársakkal is, akik az idősebbek és tapasztaltabbak irányítása mellett, ha kell, hosszú ideig készek minden tudásukkal és erejükkel a magyar szótáirodalom ügyét szolgálni.

3. Mindazon munkálatok, amelyek már folyamatban vannak és azok is, amelyeknek megindítása nélkülözhetetlen, hangoltassanak össze szilárd, minden ízében racionális tervben, de úgy, hogy a legszükségesebb vállalkozások végrehajtása ne tolódjék ki beláthatatlanul távoli időpontra. Nagyarányú szótári munkálataink már-már szétfeszítik a Nyelvtudományi Intézet költségvetését; remélünk kell, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megtalálja a módot mind az Intézet fontos egyéb vállalkozásainak támogatására, mind pedig immár döntő fázisba érkezett szótári terveink korszerű megvalósítására.

BÓKA LÁSZLÓ:

Tisztelt Akadémia! Rendkívül röviden kívánok szólni, nemcsak azért, mert elnökünk figyelmeztetett egy akadémiai statútumra, amely szerint röviden kell szólnunk, hanem azért is, mert attól félek, hogy az értelmező szótár jelenlévő munkatársai a »rövid hozzászólás« értelmezése során majd meg fogják bosszulni az ezzel a kifejezéssel való visszaélésünket. (Derűtség.)

Én nem azon az alapon szólok hozzá ehhez a kérdéshez, mivel gyermekkorom óta szenvedélyes szótárolvasó vagyok, hanem a kérdés roppant nagy fontossága késtet bizonyos megállapítások leszögezésére.

Kétségtelen, hogy a lexikográfiai munka filozófiai módszerű és világnézeti jelentőségű munka, amely már a szóanyag kiválasztásában is bizonyos filozófiai megfontolásokat követel atekintetben, hogy mely kifejezések kerüljenek egy értelmező szótárba, ugyanakkor a szóanyag értelmezésében a fogalomdefiníciótól egészen bizonyos kérdésekben való elméleti állásfoglalásokig is kiterjedő filozófiai jellegű munka. Szerintem egy jó értelmező szótárnak az a nagy jelentősége, hogy egyfelől a nemzeti műveltség tartalmának és tudatosságának próbája, másfelől a nemzeti műveltség gazdagítója és tudatosítója is. Nemcsak számbavesz tehát, hanem egyúttal azt, amit számbavett és amit értelmezett, bizonyos értelemben tovább is adja.

Azt gondolom, hogy korfordulók idején, nagy világnézeti és az azok mélyén lejátszódó társadalmi és gazdasági változások idején különlegesen nagy fontossága van az ilyen értelmező szótár megalkotásának, sőt az ilyen korszakokban történelmi szükségszerűség is. Ha megnézzük, hogy melyek a szótárírás klasszikus korai, — a humanizmus, a reformáció, a felvilágosodás körüli idők — már ez maga is megmutatja, milyen roppant jelentősége van ennek.

És nagyon fontosnak tartanám itt az Értelmező Szótár nagy pedagógiai jelentőségének hangsúlyozását. Ha megnézzük azt, amit mai magyar nyelvhasználatnak nevezünk és megpróbáljuk azt a legdurvábban jellemezni, máris számos olyan aggasztó jelenséggel találkozunk, amelyek egy értelmező szótár megalkotásának sürgősségét is hangsúlyozzák. Találkozunk a szavak bizonyos veszélyes kétértelműségével. Viták közben igen sokszor tapasztaljuk, hogy különböző fogalmakat azonos nyelvi kifejezéssel megjelölve vitatkoznak úgy, hogy a szavaknak nem az az értelmük az egyik vitatkozó fél

szájában, mint a másik vitatkozó fél szájában. Találkozunk a patetikus semmitmondásnak bizonyos veszélyes elharapódzásával, ami a szavak jelentésének, értékének devalvációjára vezet. Találkozunk bizonyos veszedelmes kifejezésbeli sematizmussal. Állandóan beszélünk az irodalmi ábrázolás sematizmusáról, de nagyon sokat beszélhetnénk a nyelvi sematizmus veszélyes elterjedéséről, s végül a kifejezésnek egy rendkívül árnyalatlan primitivitásáról, mintha eleve lemondanánk nyelvünk gazdagságáról, a nyelvnek az árnyalásokban rejlő lehetőségeiről, melyek sokkal gazdagabbá teszik a kifejezést és sokkal messzebb visznek el a szókinés felhasználásában.

Ezért azt gondolom, hogy az értelmező szótár elkészítése a magyar nyelvudomány munkásainak és mindazoknak a számára, akik az értelmező szótár munkálataiban résztvesznek, ideológiai feljetttségüknek egy nagyon nagy próbája. Azt gondolom, hogy az értelmező szótár megalkotása legelsősorban ideológiai munka, s ennek konzekvenciáit le kell vonnunk egy sokkal nagyobb ütemű, sokkal határozottabb célú ideológiai fejlődés előmozdításával.

Másodszor azt gondolom, hogy az értelmező szótár megalkotásáért a felelősség semmiképpen sem lehet csupán a szótár szerkesztőié, nem lehet a Nyelvudományi Intézeté sem, amelynek keretében készül, sőt kizárólag az első osztályé sem, hanem szerintem a felelősséget egész Akadémiánknak közösen kell viselnie. Azt gondolom, hogy bizonyos kérdések, bizonyos értelmezések megvitatásában részt kell vennie mindenkinek, aki átlátja ennek a szótárnak a jelentőségét.

És itt természetesen elsősorban a magam nevében, de nemcsak a magam nevében, önkritikát kell gyakorolnom a miatt a közömbösség miatt, amellyel legalább is mi irodalomtörténészek a munkálat megindulása körül az értelmező szótárral szemben viselkedtünk. Azt hiszem, ez teljesen helytelen volt, és igyekezni fogunk nemcsak a nyilvánosság előtt elmondott szavakban, hanem tettekben is megmászítani eddigi magunktartását, s a legnagyobb készséggel veszünk részt az értelmező szótár megalkotásának érdemi munkájában is.

Harmadszor és befejezésül már most arra szeretném felhívni Akadémiánk figyelmét, hogy már most meg kell indítanunk a harcot azért, ami talán úgy fest, mintha nem tartoznék a kérdés érdemi részéhez, de szerintem egyik elsővonalbeli érdemi része annak: ennek a szótárnak a példányszámaért és áraért. Ha mi ezt a szótárt valóban annak szánjuk, aminek egy értelmező szótárt szánnunk kell, akkor el kell érünk azt, hogy ez a szótár valóban a legszélesebb körökhöz szóljon, s minél többek számára hozzáférhetővé legyen, mert csak így lesz meg ennek a szótárnak valóban az a haszna, amelyért érdemes dolgoznunk is.

BALÁZS JÁNOS:

Az elhangzott előadás, valamint az eddigi hozzászólások hangsúlyozták, hogy mennyire fontosak a modern nyelvudományban a szótárírás elméleti és gyakorlati kérdései. Valóban, kétségtelen tény, hogy az utóbbi évtizedek nagyarányú szótárírói munkálatai nyomán világszerte előtérbe került a nyelvudománynak két, ma már igen fontos ága, a *lexikográfia* és a *lexikológia*.

A lexikográfia a maga gyakorlati munkájával, a szókészlet összegyűjtésével és rendszerezésével alapvetően fontos feladatokat old meg. Munkájának gyümölcsét nagy mértékben élvezia a nyelvtanítás is. Szótárírás és nyelv-

tanírás ugyanis szoros kölcsönhatásban vannak egymással. Egyik a másik nélkül nem lehet meg, s egyik csak akkor fejezett, ha a kutatók a másikkal is elmélyülten és tudományosan foglalkoznak.

A szótár általában betűrendben adja az egyes címszavakat. Már ez az anyag is becses a nyelvten, mindenekelőtt az alaktan szempontjából. A szóképzés módjainak, a képzőknek, ezek fajainak, gyakoriságának, funkciójának és jelentésének elemzéséhez a szótári anyag felbecsülhetetlen segítséget nyújt. A szótári összeállításból kiderül, hogy valamely nyelvben mely képzők és képzésmódok gyakoriak, melyek ritkák, vagyis mekkora az egyes képzők produktivitása, mik a közkeletű, melyek az archaikus, s melyek az újszerű képzésmódok. Tehát a szótárban maguk a puszta címszavak is fontos segítséget nyújtanak a nyelvtenírónak, de meg a stilsztika művelőjének is, mert hű képet nyújtanak a szóképzés fejlődéséről, régebbi és jelenlegi állapotáról, a szóképző elemek mozgásáról.

A szótár megadja az egyes címszavak nyelvtani alakjait is. Ilyen módon szintén értékes támogatást nyújt a nyelvtani rendszerezés számára, de másfelől fel is tételezi már bizonyos nyelvtani rendszerezés meglétét.

A szótár azonban nemcsak elszigetelten adja a szavakat, hanem kapcsolataikban is. A modern szótárakat éppen ez különbözteti meg a középkori szójegyzékektől, melyek igaz, hogy bizonyos tárgyi csoportokba, tehát bizonyos logikai rendszerbe állított, de mégis csak pusztán magukban álló szavak halmazai voltak.

A modern szótárak ezzel szemben a szavakat nemcsak önmagukban ábrázolják, hanem kapcsolataikban is. Ez az ábrázolásmód forradalmian új és a nyelvtudomány egészen új ágának, a lexikológiának a kialakulására vezetett.

A lexikológia ma már a nyelvtennal teljesen egyenrangú és alapvetően fontos nyelvtudományi disciplina.

Hol is válik szét a szintaxis, általában a nyelvten és a lexikológia? Miért vált önálló, külön és fontos tudománygá a lexikográfia, vagyis a gyakorlati szótárírás és ennek elmélete, a lexikológia?

SAUSSURE a szavaknak, mint ismeretes, kétféle kapcsolatát különböztette meg: a szintagmatikus és az asszociatív kapcsolatot.

A *szintagmatikus kapcsolat* az ő értelmezése szerint a szavak között az által jön létre, hogy a szavak az értelmes beszédben, a nyelv lineáris jellege folytán, a szintaxis törvényszerűségei szerint összekapcsolódnak. Ennek a kapcsolatnak a szabályozója a nyelv szintaxisa.

A másik kapcsolat az *asszociatív* kapcsolat. Ezt az előbbivel szemben a magában álló szó is felidézheti. SAUSSURE szerint pl. az *enseignement* szó önmagában állva is eszünkbe juttatja 1. a tövéből képezhető szavakat, vagy szóalakokat, pl. *enseigner, enseignons* stb., 2. a vele rokonjelentésű szavakat (*instruction, apprentissage, éducation* stb.), 3. a különböző tövekből -ment szuffixummal képzett szavakat (*changement, armement*), 4. a hangképek közössége révén egybetartozó szavakat (*clément, justement* stb.).

SAUSSURE-nek ehhez a felosztásához azonban ma már hozzá kell tennünk, hogy van egy igen lényeges harmadik kapcsolat is a szavak között, mely a SAUSSURE-től említettektől lényegesen különbözik s amely a modern szótárírásnak és a lexikológiának legfőbb kiindulópontja, s ez pedig a szavak *lexikológiai* vagy mondhatnók *frazeológiai kapcsolata*. Ez nem azonos a SAUSSURE-től említett szintagmatikus és asszociatív kapcsolattal.

Mi ennek a lényege?

Az, hogy a nyelvi rendszerben a szavaknak a szintaxis szabályai szerint megalkotható kapcsolatai közül némelyek különösen gyakorivá és fontossá válnak. VINOGRADOV és nyomában más szovjet nyelvészek kutatásai felhívták a figyelmet arra, hogy a szavak egybekapcsolásának a nyelv sajátos korlátokat szab. Ezt a korlátozást a nyelvten nem veszi figyelembe, mert ennek vizsgálata nem tartozik feladatai közé; a lexikológiának azonban éppen erre a korlátozottságra kell elsősorban figyelemmel lennie. A szavak között szófajonként is különbségek vannak a kapcsolhatóság tekintetében. Általában a legszabadabban és a legváltozatosabb formában a főnevek, különösen a konkrét tárgyi jelentésű főnevek kapcsolhatók össze más szavakkal. Ezután a tárgyias és tárgyatlan igék következnek, valamivel hátrább állanak a melléknevek, még hátrább a határozószók.

A szavak kapcsolhatósága függ jelentésüktől is. Nagyon sok szó jelentése ugyanis tárgyhoz kötött. Ilyenek pl. az igék közül az állathang keltését jelölők. Bizonyos színnevek is csak bizonyos tárgyak nevével kapcsolhatók össze, pl. *pej*, *rúró* csak a *ló*, *ordas* csak a *farkas* lehet. Más esetekben pedig a megrögződött nyelvszokás zárja el az útját a korlátlan szókapcsolásnak. Vannak pl. melléknevek, amelyek csak pejoratív s mások, amelyek inkább csak amelioratív kapcsolatok alkotását engedik meg. Így pl. *cégéres* mellé erkölcsi értelemben csak *gazember*, *szemenszedett* mellé csak *hazugság* illik, stb. A *könnybe lábad*, *dugába dől*, *kordában tart* kapcsolatoknak egyik eleme, a *lábad*, *dugába*, *kordába* pedig nem is él más kapcsolatokban, csak a fentiekben.

Vonjuk le már most e ténynek elméleti következményeit.

Nyilvánvaló, hogy minél több szóval alkothat kapcsolatot a nyelvben valamely szó, annál több olyan szót idézhet fel tudatunkban, mely e kapcsolatnak másik eleme lehet. Viszont minél kevesebb szóval kapcsolható össze valamely szó, annál kevesebb szót idézhet fel ilyen alapon a tudatunkban. Azt a kapcsolatot, amely a szavak között ilyen módon áll fenn, *lexikológiai*, vagy *frazeológiai kapcsolatnak* s az ezt tükröző asszociációt pedig *lexikológiai* vagy *frazeológiai asszociációnak* nevezhetjük. Az így létrejött asszociáció annál erősebb, minél kötetlenebbek a kapcsolhatóság szempontjából az illető szavak, vagyis minél kevesebb szóval alkothatnak a nyelvben elfogadott, érthető és természetes kapcsolatot. A magyarban az említett asszociáció folytán, mely mint már mondtuk, egészen más, mint a SAUSSURETÓL említették, a *pej* szó szükségképpen felidézi tudatunkban a *ló* szót, *fitos* az *orrot*, *brekeg* a *békát*, *krúgat* a *darut*, *leveli* a *békát*, *szemenszedett* a *hazugságot*, *hétpróbás* a *gazembert* stb.

A modern szótárírásnak egyik legfőbb törekvése, hogy a szókészletet olyan rendszerbe foglalja, amelyben nemcsak a puszta szavak és a szabad szókapcsolatok, mint a szó felhasználásának, nyelvi realizációjának találmára kiragadott példái vannak feltüntetve, hanem minél teljesebb számban a most elemzett lexikológiai vagy frazeológiai kapcsolatok is. Ezeknek a kapcsolatoknak az összegyűjtése, rendszerezése, a szótárban való elhelyezése, értelmezése, stilisztikai szempontból való minősítése a gyakorlati szótárírásnak, a lexikográfiának egyik legfontosabb feladata.

Nem kevésbé fontos feladat azonban a kapcsolatoknak összegyűjtésén túlmenően az ezek jelentéstani, stilisztikai elemzésével kapcsolatos elméleti megalapozás sem. A lexikológia, ez a viszonylag új tudományág, amelyet ma már szerte a világon művelnek, de amelynek elvi kérdései még koránt sincse-

nek teljesen kidolgozva és rendszerezve, hazánkban is polgárjogot szerzett már és nem kétséges, hogy a most felnövő lexikográfus nemzedék a lexikológia tudományos problémáival is jelentőségüknek megfelelően igyekszik majd foglalkozni. E téren még igen sok a tennivaló. A lexikográfia, mint gyakorlati tudományág semmiképpen sem nélkülözheti a lexikológiát, ennek elvi útmutatásait. Ezek fejlődése is kölcsönhatásban van, hiszen sem szótárírói elmélet nem képzelhető el szótárírói gyakorlat nélkül, sem pedig a gyakorlati szótárírás nem művelhető sikeresen megfelelő elméleti alapvetés nélkül. Éppen ezért kívánatos lenne, hogy a szótárírás elvi, elméleti kérdéseit a magyar nyelvészek az eddiginél nagyobb mértékben tanulmányozzák. Célszerű lenne a közeljövőben kiadni egy tanulmánykötetet, melyben a szótárírással kapcsolatos elvi, jelentéstani és stilisztikai kérdések kerülnének megvitatásra. E kötet tanulmányainak megírásában hasznosítani lehetne azokat a tapasztalatokat, amelyeket szótáríróink az értelmező szótár és a kétnyelvű szótárak szerkesztése során szereztek. Ilyen kötet közreadása az általános nyelvészet nem egy kérdésének megoldásában is lényeges segítséget nyújtana.

MARTINKÓ ANDRÁS:'

Az előadás során ismételten szó esett arról, hogy a lexikográfia milyen lényeges segítséget tud nyújtani a nyelvtudomány egyes ágazatainak. A sztálini cikkek után ma már valóban itt az ideje, — és az Akadémia mai osztályülése az első döntő lépés ebben az irányban — hogy a lexikográfiát kiemeljük elszigetelt, néhány lelkes ember áldozatos robotmunkájára hagyott, inkább valamilyen szükséges rossznak, semmint mindenféle nyelvészeti munka nélkülözhetetlen alapjának tekintett helyzetéből. Hogy a Szovjetunióban ezt az álláspontot mennyire felszámolták, arra csak egyetlen példának hadd idézzem VINOGRADOV akadémikust, aki egyik (fordításban közölt) cikkében »halaszthatatlan feladatnak« jelenti ki a leíró, történeti és összehasonlító történeti lexikológia megteremtését, s hozzáteszi: »Az ilyen munkálatok kiindulópontja: a mai nyelvek hű, a nyelvi valósággal összhangban álló értelmező szótárainak megalkotása« (NyIK. V/1: 3). Ez az álláspont természetesen mindenütt fellelhető, ahol a nyelvet nem korlátozzák a beszédtevékenységben alkalmazott nyelvtani konvenciók, alaki változások rendszerére, ahol a szókészlet elemeit s azoknak a beszédben szokásos változásait, kapcsolatait nem tekintik pusztán nyelvtani vagy hangtörténeti példatárnak, hanem a nyelvet annak tekintik, ami az valójában: a szavakhoz asszociált fogalmi, érzelmi stb. tartalmak közlésére, az emberek egymásközi érintkezésére szolgáló eszköznek, egész multunk és jelenünk társadalmi tapasztalatai tárházának. Ez az álláspont ma már világszerte győzedelmeskedett, ezzel magyarázható az általános nyelvészetnek soha nem tapasztalt felvirágzása s ezen belül a jelentéstannak, mint a nyelv tartalmi oldalával foglalkozó tudománynak szinte már felmérhetetlen mértékű kibontakozása. Ám a nyelvi tartalmakat az egyes szavak hordozzák, ezért az egyes szavak lehetőleg teljes gyűjteményei — a szótárak — nélkül minden, a nyelv valódi funkciójával s a nyelvi tartalom mibenlétével, változásával foglalkozó studium a levegőben lóg. A szótárakban leltározott anyag viszont szinte kényszeríti a nyelvészt, hogy ebben az önmagában elvtelen, mechanikusan elrendezett anyagban sajátosan nyelvi,

nyelvészeti erővonalakat keressen és világítsa meg, hogy ebben a látszólag értelmetlen szóhalmozban megtalálja és megtalálhassa — Porzig kifejezésével élve — a »nyelv csodáját.«

Nem véletlen hát, hogy a jelentéstan mint tudomány ott sarjadt ki, ott indult virágzásnak, ahol a szótári munkáknak hagyománya, becsülete volt, rendszerint azok révén, akik e munkálatokkal maguk is szoros kapcsolatban voltak: elsősorban Európa két »legsztátárosabb« nemzeténél — a németeknél és franciáknál (Wundt, Paul, Erdmann, Nyrop, Bréal, Meillet, Hatzfeld stb. A nemzetközi jelentéstani irodalom stereotip példaanyaga még ma is túlnyomórészt német vagy francia). Az sem véletlen, hogy nálunk a szótári munkálatokban is résztvevő Simonyi, Gombocz, Melich voltak a jelentéstan első tudományos képviselői, — s az előadás után az sem meglepetés, hogy ma viszont az angolnyelvű népek, illetőleg más népek fiainak angolnyelvű anyaggal dokumentált művei kerültek a jelentéstani kutatások élére (G. Stern, A. Gardiner, Ogden és Richard, Ullmann I. stb.).

Kezdetben azonban maga a nyelvelmélet s a jelentéstan sem ismerte fel a lexikográfiához való kötöttséget s a lexikográfia iránti tartozását és kötelességét. Tartozását abból a szempontból, hogy pl. a szótár demonstrálja legszemléltetőbben a szó valóságos, nem csupán mondatból elvont létezését, vagy — ami sokkal lényegesebb — azt, hogy a nyelv nem *absztrakt* jelrendszer, hanem a szavak révén a valósággal köt össze, hogy a szókészlet tanulmányozása megóvja a nyelvészt attól, hogy merő absztrakciók idealista, metafizikus vagy formalista építőjévé váljék. Napjaink általános nyelvészete nem egy példát mutat arra, hogy a valóságtól elrugaszkodott nyelvteoretikusok mindig óvatosan kerülnek a nyelv konkrét szókészleti anyagára való hivatkozást (Carnap, C. W. Morris, St. Chase).

De kötelessége is van a nyelvelméletnek s a jelentéstannak a lexikográfia irányában. Pl. a jelentéstan kötelessége, hogy a végtelen sokrétű valóságot szinte végtelen szóegyedben tükröző szókészletet végessé, tudományosan felmérhetővé, vizsgálhatóvá, rendszerezhetővé tegye. A nyelvtan azért válhatott könnyebben tudománnyá, mert szabályosságai végesek, felmérhetők, s világos rendszert alkotnak. A *szókészletről* a lexikográfia vagy akár a lexikológia módszerével nem lehet olyan átfogó s rendszeres leírást adni, mint a nyelv fonemikus és nyelvtani rendszeréről. A jelentéstanban azonban szinte születésével egyidőben felmerült az az igény, hogy a szókészletet szemantikai — tartalmi — alapon tagozzák s e tagozatokon — pl. a gazdasági, társadalmi, biológiai, vallási stb. élet szókészletének területén — belül állapítsanak meg nyelvi törvényszerűségeket. Ezek a kísérletek gyakran igen érdekes eredményre vezettek, de ezek is, meg a velük sok tekintetben rokon mező-elmélet (J. Trier, Ipsen, Sperber, Schwietering, Porzig) a szókészletet *a priori fogalmi* szempontok szerint darabolják fel, önkényesen — s *nem nyelvi* kritérium alapján — jelölnek az egészben egységet alkotó csoportokat (egyéb hibáiról most nem is beszélve). Nem jelenti ez azt, hogy a szókészletben nincsenek nagyobb — fogalmi, funkcionális, hangulati stb. — *mezők*, vagy azt, hogy a jelentésváltozások vizsgálatában nem komoly segítség egy-egy ilyen mező vizsgálata. Ma már tényként fogadható el pl. az, hogy a jelentésváltozások túlnyomó része nem elszigetelten, nem individuálpszichológiai okok alapján, hanem bizonyos fogalmi, funkció- és affektus-rokonság alapján kialakult csoportokon belül egységesen folyik le. Mindent valamely tevékenységet folytató intézmény pl. jelenti: a) az intézményt, b) annak épületét, c) az ott dolgozókat,

d) az intézmény működését. Vagy pl. a magyarban — és talán minden nyelvben — a régebbi keleti elnevezéssel megnevezett háziállatok — az ember legközelebbi társai a munkában, az életben! — pejoratív jelentést kaptak (ökör, számár, ló, disznó, kutya, birka, tyúk stb.).

Mindezek igazsága ellenére a most említett eljárás nem igazi jelentéstani, nem nyelvi eljárás. A szemantikai vizsgálódásnak általános, a szókészlet egészét érintő vagy figyelembevevő törvényszerűségekhez kell eljutnia, »a szókészlet belső struktúráját« kell felderítenie, mint ÜLLMANN ISTVÁN helyesen mondja — a leíró szemantikáról szólva (Word, 9/226—7 [1953]). Felszólalásom most következő részében éppen arra akarok néhány példát — persze csak futólag, vázlatosan — felsorolni. hogy a szókészlet e belső struktúráját hogyan lehet a deskriptív szemantika szempontjai alapján vizsgálni. Nincs időm kifejteni ennek a nálunk alig ismert s még kevésbé gyakorolt tudománynak mibenlétét, válfajait; az érintendő szempontok talán adnak majd némi — bizonytalanságos — képet róla. Természetszerűleg a jelentéstan is — mint minden valódi nyelvtudományi diszciplína — történeti diszciplína, de — mint hogy a nyelv nem *csak* történeti produktum, hanem a mának élő, eleven, nélkülözhetetlen érintkezési, kifejezési eszköze is — lehetséges a súlypontot a szinkronikus szempontú vizsgálódásra helyezni. A diakronikus szemantikai vizsgálat előfeltétele egyébként is — az igen bő, igen alapos nyelvtörténeti *szótár*, olyan történeti szótár, melynek a szavak pontos értelmi tartalmán kívül megbízhatóan fel kellene tüntetnie a jelentésnek egész sereg más, gyakran ennél fontosabb szerepű komponensét, pl. affektivitását, hangulatát, környezet- s használatbeli és nyelvtani kötöttségét. Teljes és valódi szemantikai rendszerezés így csak mai, ma beszélt, minden jelentésösszetevőjében ismert nyelvben, illetőleg nyelvek összehasonlításával lehetséges.

A leíró jelentéstan így vizsgálja pl. a szókészlet szemantikai struktúrájában a motiváltság és motiválatlanság tendenciáit. Ismeretes, hogy már SAUSSURE megkülönböztette a »grammatikus« (azaz a morfológiailag átlátszó szerkezetű szavakat kedvelő) és a »lexikális« (azaz az elemezhetetlen töszavak felé hajló) nyelveket. Ennek megállapításával világosság derül a nyelv szemantikai bővülésének tendenciáira is: arra, hogy új jelentések megjelölésére képzést, összetételt, új szó alkotását vagy kölcsönzést alkalmaz-e, vagy inkább átvitelrel a szó szemantikai továbbterhelését választja. Ez utóbbi eset megint tovább vezet bennünket: van ugyanis olyan felfogás, hogy a jelentésváltozások oka a szemantikai vagy funkcionális túlterheltség (O. BEHAGHEL. W. HORN): — meg kell hát vizsgálnunk a magyar szókészletben a polyszémia helyzetét (milyen jellegű, milyen rétegből való szavak és milyen okból váltak polyszémikussá. Megfigyelhető pl. hogy a modern technika kifejlődésével a háztartási és kézműipari eszközöket jelölő szavak szemantikai terheltsége óriási mértékben megnövekedett: kanál, kosár, kés, villa, szita, rosta, véső, kocsai, szán, szánkó, sarú, tányér stb.). Másik felfogás viszont a szavak érzelmi túlterheltségét látja döntőnek a jelentésváltozások kiindulópontjául (SPERBER): vizsgáljuk hát meg az emotív színezetű, affektust hordó szavak arányát, jellegét a szókészletben (érdekes lenne mondjuk megrajzolni, hogyan válnak a megvetés, kicsinyítés affektusát hordó szavak — pl. betegségek, nemi, biológiai élet stb. szavai — tagadó, elhárító funkciójúvá: vő. fene, franc, rossz nyavaja, suvix, hajítófa, garas, pokol stb.). A legközönségesebb jelentéseltolódás a *metafora*. Bizonyos, hogy — amint a jelentésváltozások

nem ötletszerűen folynak le — a szavak metaforikus felhasználásának is megvannak a maga gondolkozás-, társadalom- és művelődéstörténeti feltételei. (Gondoljunk csak a szimbolizmus divatjára.) Hogy ma *vasfegyelemről*, a fejlődés *motorjáról*, a lélek *mérnökeiről*, a műalkotás *anatómiájáról* beszélünk, az éppen olyan jellemző szókészletünk szemantikai struktúrájának metaforikus potenciáira, mint korábban a *lilomtisztá*, *vacsoracsillag*, *kegyelmes úr* stb. — A szókészlet szemantikai vizsgálatában persze elkerülhetetlen, — és kívánatos is — hogy olykor más nyelvészeti ág vagy más tudományág szempontjai kapjanak több súlyt. A gondolkozás és nyelv kapcsolatában pl. érdekes megállapításra adna alkalmat a szókészlet áttekintése abból a szempontból, hogy milyen az általános és az egyedi fogalmak aránya nyelvünkben (értelmező munkánkban pl. gyakran előfordul az a helyzet, hogy arra a legközelebbi magasabb fogalomra, mely a szóbanforgó tartalom genus proximuma volna, egyszerűen nincs szavunk, az »alá« tartozó egyedi fogalmak elnevezése ugyanakkor nagyon gazdag). Nem lenne érdektelen megvizsgálni a magyar nyelvre nézve azt a sokszor előforduló általános nyelvészeti állítást, hogy a valóság felfogása, illetőleg nyelvi ábrázolása nyelvenként, népenként hol túlnyomórészt névszóilag, hol meg igeileg történik. A latin *valeo*, *iaceo*, *vigeo*, *floreo* stb. igéknek például a franciában névszó-szerkezet felel meg. Persze még számtalan olyan vizsgálódási elv van, mellyel a szemantika rendszerezheti, elemzésre s általánosításra alkalmas tagozatokra bonthatja a szókészleti anyagot. Ilyen a szinonímák rendszere — de nem pusztán felsorolásként, táblázatosan, hanem szókészleti funkciója szempontjából tekintve. És nemcsak alapszójelentések, hanem szinoním funkciójú képzéssel keletkezett szócsaládok vizsgálata is tanulságos lenne (mint pl. *feketedik* — *feketélik* — *feketül*; vagy: *leselkedik* — *lesked* — *leskelődik* — *leskődik* stb). A szinonímika egy sajátos változatának esetei azok, amikor egy jelentéstartalom nyelvi kifejezésére egyrészt egy lexikai eszköz — szó — és vele párhuzamosan egy grammatikai szerkezetű kifejezés áll rendelkezésünkre: olyan esetekre gondolok, mint: véget ér — végződik; szemlesütve — lesütött szemmel; kézmozdulat — kezének egy mozdulata: kislány — lányka, az ember — az emberiség stb. Idetartoznak tulajdonképpen a szólások is. Hasonló módon lehetne vizsgálni többek között a szófajátcsapás, hangutánzás — hangfestés, kicsinyítés — nagyítás, amelioráció — pejoráció, eufemizmus stb. tendenciáinak érvényesülését vagy az idegen szavak fogalmi, érzelmi, stilisztikai elhelyezkedését a szókészletben.

Persze az említett területek legtöbbjén, talán mindegyikén vannak jelentős magyar eredmények. Ám az eddigi hasonló jellegű munkákat általában a módszer tisztázatlansága vagy éppen elavultsága, s még inkább a dokumentáció ötletszerűsége, esetlegessége s ellenőrizhetetlensége jellemezte. Ilyen természetű munka csak a teljes szókészlet felmérése, a lehető legnagyobb számú szókészleti adat számbavételével történhetik. Ezt pedig csak a szótárak biztosíthatják. Meggyőződésem, hogy a magyar jelentéstani kutatások történetében az Értelmező Szótár, az új Tájszótár, a műszaki és szakmai szótárak, írószótárak s végül — de legelsősorban — az Akadémiai Nagyszótár megjelenése olyan fordulatot fog jelenteni, mint a Nyelvtörténeti Szótár jelentett a történeti nyelvészet sorsában. És ebben látom én a mennél több, mennél változatosabb szókészleti területet felölelő, mennél teljesebb lexicográfiai művek megalkotásának nyelvtudományi fontosságát és szükségességét.

KELEMEN JÓZSEF: A SZÓTÁR NÉHÁNY NYELVTANI VONATKOZÁSÁRÓL.  
(Hozzászólás *Országih László* előadásához.)

1. A nyelvek rendszeres tanulmányozása kezdettől fogva napjainkig két fő irányt mutat: egyrészt a szókincsnek, másrészt a nyelvek nyelvtani rendszerének tanulmányozása jelöli a legfontosabb kutatási területeket. Ez a kettősség gyakorlatilag a szótár és nyelvtan alakjában jelentkezik évezredek óta. A szótár és a nyelvtan más-más részleteit tartalmazza a nyelvnek, más-más összefüggésben ábrázolja a nyelvi jelenségeket, módszerük is különböző, de csak együtt adhatnak hű képet a nyelvről. A szótárnak is, nyelvtannak is számos változata jött létre a történeti fejlődés folyamán, ezek más-más fokban érintkeznek egymással, de bizonyos fokú kapcsolat, különösen az újabb korban mindig megállapítható a szótár és a nyelvtan problémái közt. E rövid hozzászólás keretében ennek az összefüggéshálózatnak csak egyik irányára akarok rámutatni: arra, hogy milyen elvi kérdéseket vet fel a szótár nyelvtani vonatkozású anyaga. Ezt sem vizsgálom az etimológiai, a történeti, a műszaki szótárak, szinonimaszótárak, stilusszótárak szempontjából, sem a kétnyelvű szótárak igényeire való tekintettel, csupán az értelmező szótárak nyelvtani vonatkozásainak főbb kérdéseit próbálom vázlatosan áttekinteni.

2. Magától értődnőnek tartom, s azért csak éppen megemlítem a szótár és a nyelvtan döntő különbségét: sem szótárt nem lehetne nyelvtani rendszerezéssel készíteni, sem nyelvtant szótári módszerekkel. Mindegyik műfajnak sajátos tárgya van, s ez a tárgy sajátos módszert és rendszerező elvet követel. De ez a különbség nem jelentheti azt, hogy a nyelvi jelenségek összessége olyan két csoportra osztható, melyek közül egyik csak a szótárba, másik csak a nyelvtanba való. Vannak ilyen nyelvi jelenségek is, de vannak olyanok is, amelyek a szótárba is, a nyelvtanba is beletartoznak. Akit az érdekel, hogy mit jelent a magyarban a *csíra* szó, vagy hányféle jelentése van nyelvünkben az *áll* vagy a *jó* szónak, az nyilván nem nyelvtanban keres feleletet e kérdésekre. Aki a tárgyas ragozás használata vagy az alany és állítmány egyeztetésének kérdése iránt érdeklődik, az aligha fordul felvilágosításért a szótárhoz. De akit az a kérdés érdekel, hogyan mondjuk a *botlik*, *csuklik* igék felszólító módját, hogy a *hajol* és *hajlik*, *bomol* és *bomlik*, *foly* és *folyik*, *ébred* és *ébredzik* változatok közül mikor melyiket használjuk vagy melyik a helyesebb, aki azt akarja megtudni, a *pedig* kötőszót milyen szerepkörben használjuk a magyarban: az szótárhoz és nyelvtanhoz egyaránt fordulhat felvilágosításért. Vannak tehát olyan nyelvi jelenségek, amelyek szótárba valók, vannak olyanok is, amelyeknek a nyelvtanban van a helyük, de vannak a szótárban és a nyelvtanban egyaránt figyelembe veendő nyelvi jelenségek. Ezek az utóbbiak azonban más összefüggésben valók a szótárba mint a nyelvtanba, másféle elemzést kívánnak a szótárban, mint a nyelvtanban. A szótár elsősorban a szó mint nyelvi egység szempontjából vizsgálja a nyelvi jelenségek közül azokat, amelyek az illető szó alakjához, jelentéséhez, hangulati értékéhez, használatához, esetleg szerkezeti tagoltságához szorosan hozzátartoznak; a nyelvtan ugyanazt a nyelvi jelenséget nem a szó, hanem a nyelvtani rendszerben elfoglalt helye szempontjából vizsgálja. Pl. az *ébred* v. *ébredzik*-féle alakváltozatok a szótárban a konkrét szó szempontjából szerepelhetnek mint azonos jelentésű alakváltozatok, a nyelvtanban mint az ikésen is, iktelenül is ragozott igék részletkérdése kerülhetnek szóba, az ikés ragozás rendszere szempontjából, az

ikes ragozás hasonló eseteihez és eltérő típusaihoz való viszonyukban. A *pedig* kötőszó szerepköre a szótárban mint a *pedig* kötőszóval kifejezett funkcióhálózat szerepelhet, a többi (mellérendelő) kötőszóhoz való viszonyának elemzése nélkül; ugyanez a kérdés a nyelvtanban mint a mellérendelő kötőszók részjelensége szerepel, akár a többi kötőszóhoz való viszonyában kötőszócsoportonként, akár a mellérendelés különböző módozatainak nyelvi kifejezőjeként, mellérendelés-típusok szerint elemzi a nyelvtan a *pedig* szerepkörét.

3. A szótár nyelvtani vonatkozása előbukkan már a címszóanyag megválasztásában is. Hogy a *homonymák* kérdésében milyen elvhez tartsa magát a szótáríró, az bizonyos mértékig nyelvtani kérdés is. A homonymák kérdésében kétféle elv szolgálhat eligazodásul: az etymológiai elv és a synchronikus összefüggések elve v. nyelvérzékbeli elv.

Az etymológiai elv értelmében csak akkor beszélhetünk homonymiáról, ha az azonos alakú szók etymológiailag különböző eredetűek, mint pl. az *ár*<sup>1</sup> (cipész-szerszám), *ár*<sup>2</sup> (pénzben kifejezett érték), *ár*<sup>3</sup> (tenger, folyó megáradt vize), *ár*<sup>4</sup> (területmérték) vagy *ér* (ige), *ér* (főnév) vagy *ír* (betűt), *ír* (kenőcs), *ír* (nép neve) stb. Ebben az esetben tehát részint konvergens alakváltozás következménye a homonymia, részint idegenből átvett szónak a nyelvben már meglevő szóval való alaki egybeesése hozza létre a homonymiát. Szigorúan etymológiai alapon az ú. n. nomenverbumok nagyobb részét, a *fagy* (ige és főnév), a *les* (ige és főnév), *nyom* (ige és főnév)-féléket is egy-egy szónak s nem homonym szavaknak kellene tekintenünk. Az etymológiai elv alapján aránylag kevés következtetlenséggel járna a homonymák szótári megoldása, de meg kell jegyeznünk, hogy nem ismerjük még szavaink eredetét olyan mértékben, hogy a homonymia minden részletkérdésében nyugodtan dönthetnénk (pl. a *csipke* 'ruhadísz' és *csipke* 'a csipkerózsa termése', a *hát* főnév és a *hát* határozószó, kötőszó, a *hég* 'kéreg' és a tájnyelvi *hég* 'padlás', a *lép* 'madárlép' és a *lép* 'mézsonkoly' etymológiai összetartozása nincs bebizonyítva).

Az etymológiai elv alapján is helyesebb külön-külön szónak tekinteni az azonos igetöből képzett igei és névszói származékokat, pl. a *varrat* főnevet és a *varrat* igét, a *járat* főnevet és *járat* igét.

A synchronikus összefüggések elve alapján a divergens jelentésváltozás következtében létrejött olyan »szavakat« is homonymáknak kell tekintenünk, amelyek az etymológiai elv mellett ugyanazon szónak, ugyanazon szó többértelműsége bizonyos eseteinek minősülnek. Pl. a *levél* 'növényi rész' és a *levél* 'vkihez intézett írott v. nyomtatott közlés' szavak összefüggése a mai magyar nyelvérzék számára már megszakadt, tehát a mai synchronikus összefüggések elve alapján e kétféle *levél* homonyma, az etymológiai elv alapján a *levél* egyetlen többértelmű szó.

A synchronikus összefüggések elve alapján külön-külön szónak minősül a *fagy* főnév és *fagy* ige, a *les* főnév és a *les* ige, a *nyom* főnév és *nyom* ige, a *hiú* melléknév és a *hiú* 'padlás' főnév és még sok más szó, amely etymológiailag összetartozik. A homonymáknak ilyen értelemben való felfogása kétségtelenül helyesebben tükrözi a korszak társadalmi nyelvtudatát, jobban összhangban van a szótár synchronikus szemléletével, de bizonytalanabbá teszi a homonymák megkülönböztetését. Pl. a *körte* mint gyümölcsnév, mint a mérleg súlya vagy a villanylámpa izzótestének foglalatára három külön szóként is felfogható, de — úgy látszik — egy szónak is érzik nem ritkán, tehát vitatható a homonym szavakként való megoldás is, a többértelmű szóként való

megoldás is. A *toll* mint a madarak testét fedő képződmény neve és mint íróeszköz; a *jegy* mint meghatározott célra szolgáló nyomtatott papírosdarabka és mint megkülönböztető vonás, sajátság; a *gyűszű* mint varráskor használt védő eszköz és mint a 'tűsző' tájnyelvi neve, a *szem* testrésznév és a növényi termést jelentő *szem* szó sok más szóhoz hasonlóan a szinkronikus összefüggések elve alapján bátran tekinthető homonymának is, de számos esetben alkalmazható a többértelműséggént való megoldás is. A szinkronikus elv alkalmazása a beszélők nyelvérzékére alapítja a homonymák elvi megkülönböztetését, s ezzel a többé-kevésbé vitatható alappal a megoldások jelentős része is vitathatóvá válik. Az a kérdés, érdemes-e vállalni a vitatható elvi alapot, s lehet-e olyan kritériumot v. kritériumokat találni, amely(ek) csökkenti(k) a vitatható esetek számát. Azt hiszem, a szinkronikus elv alkalmazása az alap vitatható volta mellett is komoly előnyöket jelent a szótárírás számára, különösen a bonyolult jelentéshálózatu szavak esetében, s némileg csökken a vitatható esetek száma, ha az azonos hangsorral jelölt jelentéviszonyok egész rendszerére s a logikailag át nem hidalható jelenségek tényére is tekintettel vagyunk.

4. Mi már megszoktuk, hogy a magyar szótárakban az ige az alanyi ragozás jelentő mód jelen idejének egyesszámú 3. személyében címszó. De ez sem magától értődő, hanem a magyar szótárírás évszázados története folyamán kialakult hagyomány. Szenczi Molnár Albert 1604-i magyar-latín szótárában még külön-külön felveszi egyes tárgyas igék alanyi és tárgyas ragozású alakjait (pl. *adok* és *adom*). Régi szótáraink sokáig az egyesszámú 1. személyű alakot használták címszóként (tehát pl. *ad* helyett *adok*, *játszik* helyett *játszom* volt a címszó), nyilván a latin szótárak hatására. Később, bizonyára német hatásra megjelenik az igéknek főnévi igenévi alakban való címszavasítása (Baróti Szabó Dávid 1792, Sándor István 1808, Márton József szótárai, sőt még Ballagi Mór kétnyelvű szótáraiban is, egészen a XIX. sz. végéig). Úgy tudjuk, Kresznerics Ferenc volt az első, aki a XIX. sz. elején készült szótárában tudatosan és elvszerűen az egyesszámú 3. személyű igealakot használta címszóként, részint azért, mert ez az alak alkalmas arra, hogy homonym igéket megkülönböztessen (pl. *érem* 'tango, contingo' és *érem* 'maturesco' MA., PP. helyett: *ér*, *éri* 'tangit, contingit' és *érik* 'maturescit' Kresznerics F.: Szó-tár I. k. Bev. XLVII. 1.), részint azért, mert bizonyos igéket nem szívesen olvasunk v. használunk 1. személyben, az ő szavával élve az olvasó »mintegy magára veszi és sokszor szégyenli« (uo.), részint pedig azért, mert ez az alak az ige (egyik) tövének s a származékok alapalakjának tekinthető. Hozzá tehetne volna azt is, hogy vannak igéink, amelyek csak 3. sz.-ben használatosak (pl. *fagy*, *havazik*; *ömlik*) vagy főleg 3. sz.-ben járatosak (pl. *dörög*). Kresznerics nyomán halad ebben a kérdésben Kassai, Czuczor-Fogarasi, Ballagi »Teljes Szótára« is. Bár Ballagi magyar-német szótára még 1890-ben is főnévi igenévi alakban közli az igéket címszóként, a XX. században kétnyelvű szótárainkban is általánossá válik az igéknek alanyi ragozású egyes 3. személyű alakban való közlése. — Érdemes megfigyelni a fejlődés menetét: a latin szótárírói gyakorlattal való szoros párhuzam a XVIII. sz. végéig tart; a német és nyugati szótárírói eljárással való párhuzam a XVIII. sz. végén, az erőteljesebb német és nyugati hatás idején indul meg s a XIX. sz. végéig tart; a sajátos magyar hagyomány a nemzeti nyelv uralmáért vívott harc idején alakul ki és erősödik meg. Ime, így tükröződik ebben a jelentéktelennek látszó apróságban is — mint cseppben a tenger — a nemzeti nyelvünk önálló-

ságáért és anyanyelvi kultúránk megteremtéséért vívott harc három jellemző korszaka.

5. A címszómegállapítással és címszó kiválasztással függ össze egyrészt a határozószók, másrészt a határozóragos főnevek és »határozóragos melléknévek« közti különbség elvi vizsgálata. A határozószók több szempontból sajátos szófaji kategóriának minősülnek. A tárgyi jelentéstartalom és a mondatbeli funkció igen szoros kapcsolatánál fogva a határozószóknak sajátos jelentéstani helyzetük van a szófaji kategóriák közt. Rendszerint az igei állítmány vagy valamely igenévi mondatrész, illetve a rajta kívüli összes mondatrészszel kifejezett mondattartalom közvetlen bővítményei (vö. pl. *Sokan vannak kinn. Köröskörül virágokat látott. János gyakran megfordul nálunk. A későn érkező vendégek korán távoztak.*), s ha névszói állítmányként fordulnak elő a mondatban, ill. ha lélektani alany vagy lélektani állítmány szerepében használjuk őket, általában akkor is megőrzik és sugalmazzák »határozói« jelentéstartalmukat: akkor is helyet, időt, vmely körülményt jelentenek. — szóbanforgó mondatrésztértékük mellett. (Vö. pl. *Benn a bárány, kinn a farkas. Mindenütt jó, de legjobb otthon.*) A határozószó jelentése tehát »mondattanibb« természetű, mint a főnév vagy melléknév, a határozószó szintaktikailag kötöttebb, mint a főnév vagy melléknév. Ezzel függ össze az a sajátosságos jelenség, hogy a határozóragos főnevek közül sok elszakad a főnév jelentésrendszerétől, és többé-kevésbé önálló szóvá merevedik a főnév többi ragos alakjával szemben. Az *esetleg, futtában, nyomban, rendre, szemben, dérral-durrall, derűre-borúra, éjjel-nappal, ideig-óráig, kurtán-furcsán, lépten-nyomon, okkal-móddal*-félék meglehetősen egységes jelentésű szóvá tömörültek, s bár egyik-másiknak alapszáva könnyen felismerhető, ez az alapszó vagy más jelentéskörbe tartozik vagy nem használatos főnévként. Efféleket tehát helyesebb önálló szóként, határozószóként értelmezni. A ragos főnév és a határozószó között természetesen az átmeneteknek igen változatos sorozata állapítható meg, s legtöbbször csak a megfelelő főnév egész jelentéskörének és az elkülönülőben levő határozószó egész jelentéskörének egybevető elemzésétől várhatunk többé-kevésbé megnyugtató eredményt. Az *éjjel, a nappal* és a *reggel* pl. más-más fokozatait mutatja a ragos főnév határozószóvá válásának, ezekkel szemben a *délben, hajnalban* még egészen közel van a *dél, hajnal* főnévhez, az *este* már teljesen határozószónak tekinthető. A *télen, nyáron, az ősszel, tavasszal* ragos alakok szintén átmenetnek tekinthetők, a ragos főnév és a határozószó közt, már sokan határozószónak minősítik, de azért elképzelhető a ragos főnévként való felfogás és szótári ábrázolás is. Mindenesetre figyelmet érdemel az a tény, hogy sem az *-n* rag, sem a *-val, -vel* rag nem tekinthető széles körben alkalmazott, »produktív« időhatározó ragnak. A *-ban, -ben* rag mai nyelvünkben elterjedtebb ebben a szerepkörben (vö. *ebben a percben, pillanatban, a múlt hónapban, a jövő évben, a negyvenes években, minden esztendőben, minden korban, korszakban; a mi századunkban, negyvennyolcban* stb.), tehát az *-n* ragos és *-val, -vel* ragos időhatározókat nem alaptalanul érzik sokan már határozószónak.

6. Más elvi kérdéseket vet fel a melléknévnek megfelelő határozószók problémája (vö. *jó : jól, rossz : rosszul, szép : szépen; gyári : gyárilag*). Az efféleket régi szótáraink és Czuczor-Fogarasi is külön szóként értelmezték, újabban, különösen kétnyelvű szótáraink és — részben bizonyára ezek hatására — Balassa is egyszerűen a melléknév módhatározóragos alakjának tekintik. Kétségtelenül sok a közös vonás első pillanatra a melléknév és a meg-

felelő határozóragos alak vagy határozószó között. Ha valaki *jó*, az rendszerint *jól* viselkedik s azt *jó* viselkedése miatt szeretik; akinek *rossz* az egészségi állapota, az *rosszul* érzi magát; akinek *szép* hangja van, az általában *szépen* szokott énekelni; a *gyári* termék *gyárilag* készül; stb. De ez a párhuzamos-ság megtévesztő. Ha a *jó* és a *jól* egész jelentéskörét figyelembe vesszük, azt tapasztaljuk, az egyezések mellett különbségeket is tapasztalunk, s ugyanezt figyelhetjük meg a *rossz* és *rosszul*, a *szép* és *szépen* jelentéskörének vizsgálatával kapcsolatban is. A *gyári* melléknév jelentésköre pedig első pillanatra is lényegesen különbözik a *gyárilag* jelentéskörétől. A *gyári dolgozók*, *gyári munkás*, *gyári tűzoltóság*-féle kifejezésekben megfigyelhető jelentés (= gyárban dolgozó, ott működő); a *gyári berendezés*, *gyári egészségügy*, *gyári hiba*, *gyári jel*, *gyári konyha*, *gyári kórház*, *gyári úton*, *gyári védjegy*-féle kifejezésekben jelentkező jelentéstartalom (= a gyárral, a gyári termeléssel kapcsolatos, ill. ennek változatai); a *gyári áru*, *gyári cipő*, *gyári készítmény*-félékben érzékelhető jelentésváltozat (= a gyárban, gyáripari úton előállított); a *gyári engedmény*, *gyári számla*-félékben érezhető jelentéstartalom és a hozzájuk hasonlók egészével szemben mennyire egyszerű a *gyárilag* határozószóban kifejeződő tárgyi jelentéstartalom. Másrészt a *gyárilag* szintaktikai jelentése nem egyszerűen *gyári* melléknév + »mód«-határozórag részjelentése, mert a melléknévi tartalom kívül benne van az eljárás jelentéstartalma is: = g y á r i e l j á r á s s a l, g y á r i ú t o n. A *beteg* *fekszik*-félékben is többletjelentés van a melléknévi értelemmel és a határozóraggal szemben, t. i. az állapot fogalma: = b e t e g á l l a p o t b a n f e k s z i k. Aki *szépen jár*, annak a járása (tehát cselekvése) szép; aki *szépen ír*, annak a leírt betűi vagy kifejezései szépek. Aki *forrón isszu a teát*, annak a teája forró (állapothatározó *forró-n* = *forró állapotban*, t. i. a tea forró állapotában), aki *forrón szereti édesanyját*, annak a szeretete »forró« (módhatározó: *forró-n* = *forró szeretet-tel*). Nem folytatom a példákat. A felhozottakból is látható, hogy a mellékevekkel egy töről fakadt »határozószók« (ha úgy tetszik: ragos névszók) csoportját régibb szótárírásunk helyesen választotta el a mellékevektől és tekintette külön szóknak. A jelentéstartalom egésze, a mondatbeli szerep jelentős mértékben elkülöníti ezeket a határozószókat a mellékevektől.

De szembe kell néznünk azzal a várható alaktani ellenvetéssel, hogy így elmossuk a képzés és ragozás közti különbséget, amely szerint a képző megváltoztatja a szavak jelentését, de nem érinti a szó mondatbeli szerepét, a rag megváltoztatja a szó mondatbeli szerepét, de nem változtatja meg a szó jelentését. Most nem akarok részletesen kitérni arra a kérdésre, hogy a képző és rag ilyen módon vagy más fogalmazásban történő merev elválasztása és szembeállítása helyes-e, hogy az ú. n. nyelvtani jelek problémája megnyugtatóan feloldható-e a képző és rag ellentétével; hogy a képzők és ragok ilyen elkülönítése mennyiben érvényes a birtokos személyragokra. Csak arra a tényre akarom felhívni a figyelmet, hogy a határozószó olyan szófaji kategória, amelyben a tárgyi jelentéstartalom bizonyos fokú háttérbe szorulása figyelhető meg a mondattani funkció előtérbe jutásával párhuzamosan, tehát a határozószók önállóságának vagy »képzésének« ill. ragozásának kérdése lényegesen más, mint az igék, a főnevek, mellékevek önállóságának és képzésének ill. ragozásának kérdése. Azonkívül a főnév határozóragos alakjainak köre mondatrésztérték ill. a határozó fajai közt való megoszlás tekintetében sokkal szélesebb, kiterjedtebb, mint a melléknévvvel szembenálló állapotlefele ill. módféle határozók köre; a főnév határozóragos alakjai közt általában

viszonylag sok a konkrét szemléleti tartalmat kifejező helyhatározó és az ezzel szoros kapcsolatban levő különféle képes határozó, a melléknévvel szembenálló határozószók általában elvontabb jelentésűek: a főnév saját jelentés-tartalma és szófaji önállósága tehát általában inkább érződik a határozóragos alakokban is, mint a melléknév jelentés-tartalma a szóbanforgó állapot- és módféle határozókban. Ezzel függ össze az a tény, hogy a ragos főnévi eredetű határozószók bizonyos fokú elszigetelődés eredményei, s nem terjednek ki a főnév egész határozóragos rendszerére, a melléknévvel szembenálló határozószók bizonyos »ragos« rendszerbe foglalhatók.

Ha a melléknévvel azonos tövű határozószót külön szónak tekintjük, akkor még egy alaktani természetű ellenvetés-lehetőséggel számot kell vetnünk: az ilyen határozószó mint alapfok olyan közép- és felsőfokkal alkot egy fokozási rendszert, amelyek a megfelelő melléknév középfokából és felsőfokából »származtathatók« ill. azok »ragos« alakjai. Tehát pl. a

nem pedig  
*szép : szebb : legszebb* fokozási sor mellett  
*szépen : szebben : legszebben* sort találunk,  
*szépen : \*szépenebb : \*legszepenebb* sort, amit a  
*benn : beljebb : legbeljebb,*  
*messze : messzebb : legmesszebb,*  
*közel : közelebb : legközelebb*

fokozási sornak megfelelően várhatnánk. Bár a határozószók fokozásában egyéb »szabálytalanság«-ok is vannak — vö. pl. *elül* (van) : *előrébb* (van) : *legelül* (van) ; *benn* : *beljebb* : *legbelül* ; *lenn* : *lejjebb* : *legalul* v. *alul* : *lejjebb* : *legalul* ; *nagyon* : *jobban* v. *inkább* : *legjobban* v. *leginkább* stb. — s ez a fokozási érv nem alkalmazható minden ide tartozó határozószóra — vö. pl. *egészen*, *elvíleg*, *futólag*, *gyárilag*, *házilag*, *iparilag*, *külsőleg*, *látszólag*, *lényegileg*, *píllanatnyilag*, *pótlólag*, *rövidesen*, *teljesen*, *egészen*, *visszavárólag*, *vonatkozólag* — : a fokozás melléknévi párhuzamából adódó ellenvetés feltétlenül jogos, és azok számára, akik az alaki szempontokat lényegesebbnek tartják a szófaji kérdésekben a funkcionálisaknál, nyilván perdöntő. Számunkra — mivel szófaji kérdésekben a funkcionális és alaki szempontok külön-külön való és egymásra vonatkoztatott mérlegelését egyaránt fontosnak tartjuk, de a jelentéstani és szintaktikai szempontok egybehangzó vallomását a pusztán alaktaniaknál döntőbbnek tekintjük — azt jelenti, hogy az ilyen határozószók külön csoportot alkotnak a határozószók körén belül és átmenetnek tekinthetők a melléknév és a határozószók tisztább ill. tiszta típusai között.

Az értelmező szótárak számára gondolatmenetünk azt a tanulságot jelenti, hogy a ragos főnevek közül elszigetelődéssel kiváló határozószók és a melléknévvel kapcsolatos határozószók külön-külön alcsoportnak tekintendők. Az előbbiekről mindig egyenként kell dönten, hogy eljutottak-e már a határozószóvá válás megfelelő fokára. Az utóbbiakat vagy egészükben kell határozószóknak, azok átmeneti alcsoportjának tartanunk, ahogyan Czuczor és Fogarasi is tették, vagy a jelentésviszonyok alapján egyenként kell döntönnünk határozószóvá minősítésüket illetőleg. Az elmondottak alapján az egész alcsoport egységes szófaji minősítése helyesebbnek és elvszerűbbnek látszik.

7. Van a címszó kiválasztásnak még sok más nyelvtani vonatkozása. Pl. a számneveket mely tagok képviseljük a szótárban? (Csak tőszámnevek? tő-, sor- és törtszámnevek is? ú. n. osztó- és szorzószámnevek is?) A gyakorító

igék, a műveltető igék közül mi legyen címszó és mi ne legyen? Az igekötős összetételek, a különféle igékből képzett származékok közül mi legyen címszó? Szerepeljen-e címszóként szenvedő ige (legalább a köznyelvben meglevők, a hivatali stílusban legelterjedtebbek)? Legyen-e címszó ható ige ill. annak további származéka? Mi legyen címszó az igenevek közül? Mely kicsinyítőképzős származékok kerüljenek bele a szótárba? Hogyan kezelje a szótár a képzésmódbeli változatokat? Milyen elvet kövessen a szerkesztő a csak szókapcsolatban élő származékok kiválasztásában, pl. a *hajú*, *levelű*-féle szavakkal, az *alatti*, *közi*, *melletti*-féle szavakkal kapcsolatban? (Pl. *csókolódik* : *csókolózik* : *csókolódik* ; *gondolkodik* : *gondolkozik* ; *dicsekszik* : *dicsekedik* ; *vergődik* : *vergölődik* ; *leselkedik* : *leseskedik* : *leskelődik* : *leskődik* ; *járat* ige : *jártat* ; *élet* : *élte* ; *járat* főnév : *járta*.) Milyen típusú összetételek kerülhetnek bele a szótárba s mi legyen a határ bizonyos típusú összetételekben? (Pl. mi kerüljön be a 200-nál több *sport*-előtagú összetételből, a 600-nál több *-fa* utótagú összetételből, a szinte tetszés szerint szaporítható *-féle*, *-forma*, *-szerű* utótagú összetételből.) Mennyit és mit vegyen fel az *arany szín* ~ *arany színű*-féle összetételekből? Mikor tekintse önálló szónak az elkülönülőben levő alakváltozatokat? (Pl. *csordít* ~ *csurdít*, *csorog* ~ *csurog*, *dobog* ~ *döbög*, *donga* ~ *duga*, *dől* ~ *dül*, *dunya* ~ *dunna*, *pereg* ~ *pörög*, *sajtár* ~ *zsétár*.)

8. Érintkezik a szótár és a nyelvtan problematikája a szavak *ragozásának* jelölése terén. A nyelvtan azonban a szótó változásában ill. váltakozásában is, a ragozás kérdésében is a törvényszerűségeket keresi s az egyes szavak *tőváltakozását* és ragozási sajátságait elsősorban a törvényszerűségekhez való viszonyában, a típusba sorolás szempontjából vizsgálja. A szótárnak a szón mint egyeden jelentkező *tőváltakozást* és ragozásbeli jellemzőt kell megragadnia, akár ragok ill. ragos alakok felsorolásával, akár táblázatokkal s a táblázat megfelelő rovatára utalással oldja meg feladatát.

A nyelvtan megoldása akkor helyes, ha a *tőváltakozás rendszeréről*, típusairól és az egyes típusok további tagozódásáról, tehát az egész *tőváltakozási és ragozási rendszerről* helyes és áttekinthető képet tár az érdeklődő elé, s megkönnyíti az eligazodást az egyes szavak ragozási kérdéseiben. — A szótárban rögzített megoldás akkor helyes, ha az érdeklődőt nem hagyja kétségben az iránt, hogy a keresett szó ragozásának melyek azok a legfontosabb jellemzői, amelyek alapján a nyelv ragozási rendszerének gyakorlati ismerője hibátlanul megalkothatja a szó ragozási paradigmáját ill. a keresett ragos alakot. Ezért nem szabad fukarkodnia a szótárnak olyan alakok megadásában, amelyekben váltakozás jellemző a nyelvhasználatra, s kétes esetben vagy stílusán kötött változatok esetén minősítenie kell a változatot. Ez azt jelenti, hogy bizonyos ragozási típusban (pl. az *ikes* ragozás ingadozása esetén, a *jön*, *megy*, *van* igék jellemzésekor, a *v*-tövé, az *sz-szel* bővülő *v*-tövé, *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tövé igék, a kiegészülés (szuppletivizmus) viszonyában levő igék esetében, bizonyos névmások ragos alakjainak közlésében nem szabad visszariadni a részletező megoldástól sem. A ragozási típusok gondos összeállítása modern értelmező szótárban a nyelvek jelentős részében s a mi nyelvünkben is feltétlenül kívánatos, még akkor is, ha a szócikk elején nem utaló számmal, hanem jellemző ragos alakok kiírásával adja meg a szótár a ragozási jellemzőket.

9. Nem mellőzhetjük a nyelvtani szempontot a szavak egy részének *értelmezésében* sem. A szó jelentését bonyolult szerkezetű nyelvi jelenségnek kell tartanunk. Akár a szó hangalakjának, a »név«-nek és a tárgy-

képnek viszonyát értjük a jelentés műszón, mint GOMBÓCZ, akár azt a tudattartalmat, amit a szó hangalakja képvisel, mint sokan mások, nem zárkozhatóunk el az elől a nézet elől, hogy *a jelentés többféle nyelvi kötöttség függvénye*. Így fontos szerepet játszik a »jelentés«-ben az a „*valóságmozzanat*”, az a »tárgyi« tartalom, »objektív« létező, amelynek nevéül használjuk. Pl. a *fa* szó jelentése nem szigetelhető el a konkrét fáktól, a »fa-egyedektől«. — De nem is azonos a »fa« jelentése a konkrét tárgyi részlettel, sem egyedileg, sem az egyedek összességével. Hozzátapad a szóhoz a nyelvi közösségnek a konkrét részletekről kialakult felfogása. Tehát pl. az a nézet, hogy élő »fa« esetében nem a növény anyaga, hanem *a róla egészben kialakult kép* alapján mondunk valamit fának vagy bokornak vagy pl. szőlőnek. Ez tehát azt sugalmazhatná, hogy a tárgyi vonatkozás elhanyagolható a »tárgykép«-pel szemben. De a »tárgykép« megint csak tartalmaz tárgyi vonatkozásokat. — Főleg e két tényező jelentésmódosító szerepe domborodik ki a szójelentés *fogalomkörüi kötöttségében* is, tehát pl. abban, hogy *cím* szavunknak egészen más a jelentése a rangjelzés fogalmkörében, mint az írásművekkel kapcsolatban vagy a költségvetés részletezésével kapcsolatban; hogy *körte* szavunknak más a jelentése a gyümölcsök fogalmkörében, mint a mértékek vagy a világítóeszközök fogalmkörében. — Régóta ismerjük a szójelentés és a *szófaji érték* szoros kapcsolatát is (vö. pl. *a ló üget : az ügető ló : a ló ügetése* szókapcsolatokban és az *ügetve* szóban megfigyelhető szófaji és jelentésbeli különbségeket). — E tényezők azonban együtt sem merítik ki a jelentés fogalmát. Ugyanazt az objektumot nevezhetjük *háznak*, *házikónak*, *kunyhónak*, *vityillónak*, s a szerint, hogy melyik szót használjuk, az objektumhoz való viszonyunkat is kifejezzük. Tehát az *egyéni állásfoglalás* is belesugárzik a szónak konkrét helyzetben használt jelentésébe. — De ez az egyéni állásfoglalás csak azzal válik lehetővé, hogy az éppen kiválasztott szónak van valami árnyalati többlete a többi szinonimával szemben, s ez a jelentéstöbblet *társadalmilag érvényes*. Tehát a szó *szinonimikai kötöttsége* is meghatározó tényezője a jelentésnek. — Ha valakit *számár*-nak mondunk, az súlyosabban érinti, mintha *butának* nevezzük. Azért, mert a *számár* szó *saját jelentésviszonyainál* fogva a nagyfokú butaságáról és egyéb rossz tulajdonságairól ismert állat képzetét, hangulati tartalmát is megjeleníti v. legalább megjelenítheti az illető személy tudatában, ami a *buta* jelentéséből hiányzik. — A *csacsi* szintén kevésbé sértő, mint a *számár*, mert hozzá tapad az az emlékün, hogy *csacsinak* becézőleg, szépítgetve szoktunk nevezni valakit, főleg gyermeket. Tehát a *szóhasználat emléke* is lehet jelentésmeghatározó tényező. — De bizonyos helyzetben még a *számár* szó használata sem sértő, ha a beszédhelyzet a tréfás, dévaj, játszi, kedveskedő hangulatával feloldja a szó szokásos hangulati feszültségét. Lehet jelentésmódosító v. jelentésmeghatározó tényező tehát a *beszédhelyzet*, a *szövegkörnyezet* is. És a szövegkörnyezet fogalmával el is jutottunk a jelentés nyelvtani és frazeológiai kötöttségének gondolatához.

10. A szójelentés nyelvtani kötöttsége is többféle lehet. Régóta ismert tény, hogy a *jelzős kapcsolatok*, különösen a minősítő jelzős kapcsolatok tagjai kölcsönösen hathatnak egymás jelentésére. A jelző magába szívhatja a jelzett jelentéstartalmát (mint a régi *temetőkert*-nek *temetővé* rövidülésekor vagy a *tokaji*, *debreceni*, *prágai*, a *kocsi* esetében történt, hogy csak néhány közismert példára hivatkozzam). De a jelzett is magába szívhatja a jelző jelentéstartalmát, mint a *jó szerencse* > *szerencse* változás esetében történt. Módosulhat a jelző jelentése is, a jelzetté is a nélkül, hogy a jelzett szó illetve a jelző elma-

radna mellőle. Így fejlődik ki a főnevek melléknévi értelme jelentős részben az állandó v. gyakori jelzős kapcsolatokban, pl. a népnevekben, a színnevek egy részében, az anyagnevekben, mértéknevekben stb. Ilyen módosulása tükröződik az *élet* szónak az irodalmi élet, a szellemi élet, társadalmi élet szókapcsolatokban az *egyéni élet*ben mutatkozó jelentéstartalommal szemben.

Természetesen nemcsak jelzős kapcsolatokban figyelhető meg a jelentéstartalom módosulása, tehát nemcsak a jelzős kapcsolat lehet frazeológiai vagy szintaktikailag kötött jelentéstartalom meghatározó tényezője, hanem *egyéb szintaktikai kapcsolatok* is. 1951-ben, *Az értelmezés főbb kérdései* című, a szótári munkaközösség használatára készített kéziratban egyebek között nyomtatékosan felhívtam a figyelmet a szintaktikailag kötött jelentés értelmezési problémáira. Kiemeltem, hogy az ige bizonyos jelentésváltozatait s ezeknek egymáshoz való viszonyát néha az igéhez tartozó *alany* különbségén figyelhetjük meg (pl. *visz vki vmit* — *visz a víz vmit*; *megy vki vhová* — *megy a hajó* — a költöző madarak melegebb hazába mentek; *fütyül az ember* : *a golyó* : *a szél*) ; hogy máskor a tárgy különbsége mutat rá a jelentéstartalom különbségeire (pl. *diktál* : *szöveget* : *tempót* ; *olt* : *embert* : *ját* : *meszet* ; *kötelet húz* : *időt húz* : *húz vkit vmivel* ; néha többféle szintaktikai különbséggel párhuzamban jelentkeznek az ige jelentéstartalmának különbségei (pl. *fújja vki az ételt* : *fújja a szél a zászlót* ; *hoz vki vmit* : *növény termést*) stb. Ugyanebben a munkámban felhívtam a figyelmet a *vonzatokhoz kötött jelentés* problémájára s a vonzattal együtt történő értelmezés szükségességére is (vö. pl. *címez vkit vminek* : *címez vkinek vmit*, *küldeményt* ; *illik vkinek v. vkire vmely ruha* : *illik vkire vmely mondás, szabály* : *illik vkihez vmely magatartás, cselekvés* : *illik vkihez vmi* stb.) *A jelentéstagolás és a vonzatok szerinti tagolás természetesen a legtöbb esetben sokszorosan keresztezi egymást*, de a szótárírónak a vonzathoz v. a vonzatok bizonyos csoportjához kötött jelentéstartalmat kell meghatároznia ; a vonzatok jelentős részét pedig a viszonylag szabadon kapcsolódó jelentéstartalom példái közt szemléltetheti.

A szintaktikailag és a vonzatokban kötött jelentéstartalom elemzéséről vallott eme felfogásomban megerősített VINOGRADOVNAK most megjelent cikke (NyIK. V [1954], 3—36) is, amely szintén kiemeli a szintaktikailag és szerkezettől (értsd : vonzatoktól) függő jelentés megkülönböztetésének fontosságát a szó egyéb jelentéseivel szemben.

A szintaktikailag kötött, a vonzatokhoz kötött jelentések mellett *a frazeológiai kötött jelentéstartalomnak* is vannak nyelvtani vonatkozásai, de ezeknek sajátos problematikájuk van, azért ezekkel most nem foglalkozom. Csak arra hívom fel a figyelmet, hogy vannak olyan frazeológiai kapcsolatok is, amelyekben még érződik a kapcsolat egyes tagjainak jelentése v. az összes tagok jelentése, s ebben a típusban helyesnek tartom, ha a szótáríró a kötöttségre utalással a kapcsolatbeli szóhoz tapadó jelentéstartalmat is körülírja. Pl. a *csillag* mint a jó- és balszerencse asztrológiai eredetű jelképe ma már csak szólásszerű kapcsolatokban él, de e kapcsolatok olyan változatokban használatosak a nyelvben, amelyekből kiérződik a *csillag* szónak ez a jelképes jelentése, pl. *hanyatlóban van, leáldozott, lehanyatlott a csillaga* ; *rossz v. szerencsés csillag alatt született* ; *bízik csillagában v. jó csillagában*, a *csillagokból olvas*. Helyes tehát e jelképes jelentésnek külön csoportban való összefoglalása, mert ez elég felismerhetően érződik a kifejezésekben, viszont ennek a társadalmi tudathoz való viszonya egészen más, mint a *csillag* konkrét jelentéseie.

11. Az eddigieknél is sokszorosan több vonatkozása van a szótári értelmezésnek a nyelvtannal a *névmások*, *névmási jellegű határozószók* értelmezése terén; a *névelő*, a *névtő* és a *kötőszó* funkciójának meghatározásával kapcsolatban. Ezek azonban annyira sajátos részletkérdéseket vetnek fel, hogy messze vinne a velük kapcsolatos elvi és technikai ismeretek fejtegetése. Általánosságban csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy a névmások nyelvtani tárgyalásában a hangsúly a rendszerbeli összefüggésre tolódik, a szótáríró pedig itt is keresi a rendszerbeli kötöttségeken belül a szón mint egyeden jelentkező sajátos jelentéstöbbletet, sajátos használatbeli kötöttséget, hogy az »általános« mellett a »különös«-t is bemutathassa, és így megkeresse a szó jelentésvizonyában és használati típusaiban az általánosnak és különösnek azt az arányát és kötöttségét, amely a társadalmi tudatban a szóhasználat tanúbizonysága szerint megvan. Hogy pl. a *mi* jelentése bizonyos körülmények közt érintkezik az *én* v. a *te*, *ti* jelentésével, hogy birtokos jelzői használata olyan jelentést is kifejlesztett, amikor közel van 'a szóbanforgó s hozzánk érzelmileg v. képzeletben közel álló' kifejezés jelentéséhez s a névmás jelentéshálózatának együtt történő bemutatása inkább a szótár, mint a nyelvtan feladata.

12. A részletek további halmozása nélkül is nyilvánvaló, hogy a szótári értelmezés át- meg át van szöve nyelvtani vonatkozásokkal, s jó általános szótár nem készíthető a nyelvtani vonatkozások teljes figyelmen kívül hagyásával vagy nagyfokú elhanyagolásával.

A szótár nyelvtani vonatkozásainak egyik legfontosabb kérdése a szavak *szófaji értékének* feltüntetése. A szófaji érték a szónak mind jelentésével, mind alaktani jellegzetességeivel, mind más szavakhoz való kapcsolódásával oly szoros kapcsolatban van, hogy HERMANN PAUL s az ő nyomán mások éppen jelentéstani, alaktani és mondattani szempontok alapján igyekeznek kijelölni a szófaji típusokat s megállapítani a típusok egymáshoz való viszonyát. Itt most csak arra szeretnék rámutatni néhány szóval, hogy a szótárírás a szófaji kérdéseknek is olyan részleteit és távlatait veti fel, amelyek a nyelvtaníró figyelmét sokszor elkerülik. Már maga az a tény, hogy a szótáríró ezerszámra szóegyedenként kénytelen állást foglalni a szavak szófaji értékének kérdésében, számos ponton kiegészíti a nyelvtanírók megfigyeléseit és tipologizálását. A szótáríró gyakorlati úton győződik meg számtalan esetben arról, hogy a hagyományos szófaji kategóriákba való besorolás igen sok nehézséggel jár, s hogy nyelvünkben rendkívül sok a *kettős szófaji értékben* használt szó, de nem ritka a *hármasszófaji értékben* előforduló szó sem. S a kettős szófaji értékben való használat nemcsak egyes szavakat, hanem egész jelentéscsoportok szavait érinti. Hogy csak egészen feltűnő példákat említssek, ilyenek pl. a *népnevek*, a *színnevek*, a *mennyiséget jelentő szavak*, *igen sok minőséget és állapotot jelentő szó*, hogy a sokszor vitatott *anyagneveket* és *mértékneveket* ne is említssem. Szándékosan nem mondtuk, hogy minden főnév és minden melléknév kettős szófaji értékben használatos, hogy minden főnév melléknévi értelemben is, minden melléknév főnévi értelemben is él nyelvünkben. Tudatosan korlátoztuk a kettős szófaji érték szótári problémáját bizonyos jelentéscsoportokra, mert a szótári gyakorlat arról is meggyőzött bennünket, hogy a *nyelvi lehetőség* és a *nyelvi valóság* közül ebben az esetben is, mint a szótárírásnak szinte minden területén a *nyelvi valóságot* kell tükröznie a szótárnak, hiszen még a *nyelvi valóságot* sem tükrözheti minden részletében. De nemcsak a lehetőséget kell figyelmen kívül hagynia

a szótárnak a szófaji értékek ábrázolásában, hanem legtöbbször figyelmen kívül kell hagynia az *alkalmi*, az *egyéni szófaji átcsapásokat* is, viszont annál inkább figyelembe kell vennie a *társadalmilag bizonyos mértékig állandósult szófaji eltolódásokat*. Hogy konkrét példán szemléltessük a mondottakat, utalunk az azonos képzésmodú *csillagos* és *napos* származékok szófaji különbségére. Mindkét szó használatos melléknévként (vö. *csillagos ég, éj, csillagos bicska, csillagos homlok, csillagos sarkantyú; napos időben*), sőt általában ezt a szófaji értéket tartjuk elsődlegesnek, eredetinek; mindkét szó használható főnévi értelemben: a *csillagos* előfordul Aranyánál *csillagos idő*, v. *csillagos ég* átvitt értelemben (1852/1951: Künn borong bár a magasban: Itt [= kis családom körében] örökké *csillagos* van. ÖM. I, 159. Itthon 2: 3–4), a *napos* főnév a köznyelvben is ismeretes, főleg katonai vonatkozásban, 'az a legénységi állományú egyén, aki az ügyeletessel együtt a körlet rendjéért felelős' értelemben. Arról lehetne vitatkozni, hogy a *csillagos* szónak Aranyánál előforduló főnévi használatát milyen jellegű szótárban kell szófaji különbségként nyilvántartani, de hogy a *napos* szónak idézett főnévi értelmét s így a *napos* melléknév és a *napos* főnév különbségét minden gondos magyar szótárnak tükröznie kell, az aligha vitatható. Ezzel a példával egyébként azt is szemléltettük, mennyire fontos a szótáríró számára a szófaji érték társadalmi elterjedtsége minden egyes szó elemzésével kapcsolatban, ami a nyelvtaníró számára nem elsőrendű követelmény. A nyelvtaníróknak elsősorban a szófajok ill. a szófaji értékek rendszerét kell tisztázni, a szófaji átcsapások, a szófajváltás irányát, típusait s — történeti nyelvtanban — e típusok történelmi mozgását kell ismertetnie; a szótárírónak azt kell megállapítania, hogy az egyes szavakon mely szófaji értékek jelentkeznek ténylegesen, s nem az *alkalmi, egyéni* használatban, hanem a *társadalmi tudatban bizonyos mértékig megállapodott módon*. A szótáríróktól helytelen lenne elvárni, hogy feleletet adjon minden olyan lehetséges szófaji átcsapás kérdésében, amely valamikor, valahol megtörténhetett ill. megtörténhetik a jövőben, de a szótár készülése idejének társadalmi tudatától idegen.

13. Az eddigi gondolatmenetből szinte önként adódik, hogy a szótár jobban megoldaná feladatát a szófaji értékek jelölésének igen bonyolult kérdésében, ha a szó különféle *szófaji értékeit minősítésekkel* is kísérné azokban az esetekben, amikor azok egymással szemben minősíthetők. Ha pl. *rózsaszín, violaszín*-féle színneveinket ebből a szempontból szemügyre vesszük, megállapíthatjuk, hogy melléknévi értelemben való használatuk gyakoribb, főnévi értelemben való használatuk ritkább, néha talán kissé választékos is; az *ilyen, olyan* főnévre, esetleg főnévi jelzettel tartalmazó jelzős kapcsolat egészenek értelmére vonatkoztatva melléknévi névmásnak minősül (vö. *éppen ilyen ruhát vettem én is; éppen ilyen zöld ruhám van nekem is*), melléknév előtt is lehet ugyan ilyen értékű (vö. *éppen ilyen zöld* [= nem másféle zöld] *az én ruhám is*), de gyakran éppen úgy fokozó értelmű „határozószói névmás” vagy „névmási határozószó” (= *ilyen v. olyan nagy mértékben, fokban; ennyire, annyira = nagyon*) a melléknév előtt álló *ilyen v. olyan*, mint a »határozatlan számnév« (*kevés, sok*) v. határozószó előtt álló *ilyen v. olyan* (vö. *Ilyen kicsiny és már ilyen rossz! Olyan magas volt a hegy, hogy csúcsa a felhőkbe veszett. Csak ilyen kevés? Olyan szépen énekel!*) Ez az érték főleg érzelmi mondatokban jelentkezik.

14. Szembeszökően megmutatkozott a szótári elemzés során az is, hogy a hagyományos szófaji kategóriák között olyanok is vannak, amelyek *keresz-*

teznek alapvető szófaji kategóriákat, vagy — más oldalról nézve — amelyek egységesnek látszanak bizonyos szempontból, de kisebb csoportokra bomlanak az alapvető szófaji kategóriák szempontjából. Így a névszók csoportjában *alapvető szófaji kategóriának* tekinthető a főnév, a melléknév és a többé-kevésbé névszóként viselkedő határozószó. Ennek megfelelően az önálló névszói kategóriának tekintett *számnév* is vagy főnévi vagy melléknévi vagy határozószói használatú. (A melléknévet természetesen nem »tulajdonságot jelentő szó« értelemben vesszük, mert egyrészt a tulajdonságot jelentő szó is lehet nemcsak melléknév, hanem főnév s határozószó is; másrészt vannak olyan melléknévek is, amelyek nem tulajdonságot, hanem állapotot, helyzetet, mennyiséget vagy egyebet jelentenek.) Ugyanez a három alapvető névszói kategória tükröződik a főnévi, melléknévi és »határozói« *igenév*ben, ha nem is mindegyikben egyenlő mértékben. Végül ugyancsak a három alapvető névszói kategória határozza meg a *névmások* és a névmási jellegű határozószók szófaji tagolódását is: a főnévi, a melléknévi névmás és a »határozószói névmás« v. talán jobb elnevezéssel »névmási határozószó« csoportját (vö. *ezt nem hagyjuk. Ez esetben mást kell tennünk. Ilyen körülmények között nem vállalhatom. Ilyeneket nem szívesen hallok. Ilyen későn jöttél? Így elkéstél?*).

15. A vázolt szempontok figyelembevételével a *szófaji értékek rendszerét* mai nyelvünk számára a következőképpen vázolhatjuk:

## I. Tagolatlan mondatzavak csoportja

### 1. Indulatszó.

#### A) *Főleg érzelmi v. érzelmi-akarati jellegűek:*

1. Érzelemkifejezők és vegyes jellegűek.
2. Főleg akarati mozzanatot kifejezők.

#### B) *Az értelmi közlés felé közeledők:*

1. Hangutánzók.
2. Mutatók.
3. Kérdők ill. felelők. (Hm? Ühüm.)

### 2. Felelő szó.

Főleg értelmi jellegűek: döntő kérdésre egyszavas feleletül szolgáló szavak (*igen, igenis; nem*).

## II. Mondatrész-értékű szavak csoportja: fogalomszók.

#### A) Ige. (Önálló ige.)

#### B) Névszói jellegű szavak csoportja.

| a) Megnevező névszók:                                                                                |                                                            | b) Igenek:                                                     | c) Névmasok: névszóra és igenévre, esetleg egész mondatartalomra utaló szavak. |                                                                              |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------|
| Főnév-<br>melléknév-<br>határozószó-<br>csoport:                                                     | Számnevek<br>csoportja:                                    | Kisbbsz részben igei,<br>nagyobb részben<br>névszói jellegűek. |                                                                                |                                                                              |
| a) Teljesen névszói jellegűek:                                                                       |                                                            |                                                                | a) Teljesen névszói (igenévi)<br>jellegűekre utalók:                           |                                                                              |
| 1. Főnév                                                                                             | 1. Főnévi számnév                                          | 1. Főnévi igenév                                               | 1. Főnévi névmás.                                                              | Főnévi                                                                       |
| a) főhaszná-<br>latban                                                                               |                                                            | a) főhasználatban                                              |                                                                                | számnévi                                                                     |
| b) mellék-<br>használat-<br>ban                                                                      |                                                            | b) mellékhasználatban                                          |                                                                                | névmás                                                                       |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 1. Személyn.                                                                   | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 2. Birtokos n.                                                                 | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 3. Visszaható n.                                                               | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 4. Kölcsönös n.                                                                | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 5. Mutató névmás                                                               | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 6. Kérdő névmás                                                                | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 7. Határozatlan és általános<br>névmás                                         | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 8. Vonatkozó névmás                                                            | —                                                                            |
| 2. Melléknév                                                                                         | 2. Melléknévi szám-<br>név                                 | 2. Melléknévi igenév                                           | 2. Melléknévi<br>névmás                                                        | Melléknévi<br>számnévi<br>névmás                                             |
| a) főhaszná-<br>latban                                                                               |                                                            | a) főhasználatban                                              |                                                                                |                                                                              |
| b) mellék-<br>használat-<br>ban                                                                      |                                                            | b) mellékhasználatban                                          |                                                                                |                                                                              |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 1. Birtokos n.                                                                 | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 2. Mutató névmás                                                               | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 3. Kérdő névmás                                                                | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 4. Határozatlan és általános<br>névmás                                         | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 5. Vonatkozó névmás                                                            | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | β) Jelentős részben névszói<br>(igenévi) jellegűekre utalók:                   |                                                                              |
| β) Jelentős részben névszói jellegűek,<br>de a tárgyi jelentés nagyfokú<br>mondattani kötöttségével: |                                                            | 3. Határozó(szó)i igenév<br>v. igenévi határozószó             | 3. Határozószói<br>névmás v.<br>névmási                                        | Határozószói<br>számnévi név-<br>más v. szám-<br>névi névmási<br>határozószó |
| 3. Határozó-<br>szó:                                                                                 | 3. Határozószói<br>számnév v.<br>számnévi hatá-<br>rozószó | a) főhasználatban;<br>b) mellékhasználatban                    | határozó-<br>szó                                                               |                                                                              |
| a) főhaszná-<br>latban                                                                               |                                                            |                                                                |                                                                                |                                                                              |
| b) mellék-<br>használat-<br>ban                                                                      |                                                            |                                                                |                                                                                |                                                                              |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 1. Mutató határozószó                                                          | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 2. Kérdő határozószó                                                           | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 3. Határozatlan és általános<br>határozószó                                    | —                                                                            |
|                                                                                                      |                                                            |                                                                | 4. Vonatkozó határozószó                                                       | —                                                                            |

### III. Mondatrész-értéküket veszített szavak csoportja: viszonyítók.

#### A) Névelő

#### B) A mondatrésztérték alaki hordozói ill. kiegészítői:

##### 1. Segédige

##### 2. Névtő (postpositio)

##### 3. Főnév előtt álló határozói alakító (»praepositio«), pl. Mint vezető azonnal intézkedett . . .

##### 4. Határozó-utó ill. határozó-elő (pl. át, túl; dacára, ellenére)

#### C) Kötőszó.

A szófaji értékek rendszerének tisztázása, a rendszer egyes tagjai közti viszony megállapítása a nyelvtani kutatás feladata, de a szótári vizsgálatok támogatják a nyelvtant sok fontos részletre és összefüggésre való rámutatással. Az egyes szavak használatában megfigyelhető szófaji értékek megállapítása a szótárírás feladata, de ennek a feladatnak megoldásában a nyelvtani vizsgálatok eredményeit is hasznosítania kell a szótárírónak. A szótári és nyelvtani kutatás ebben a vonatkozásban tehát különösen szoros kapcsolatban van egymással.

16. Ezúttal a szófaji értékek kérdéséből csak egyetlen részletet akarok kiragadni, hogy szemléltessem a szótári és a nyelvtani vizsgálat más-más szemléletmódját, módszerét és összefüggését. A *rajta, benne, mellette-féle személyragos határozószók* kérdésére gondolok.

GYARMATHY SÁMUEL (Nyelvm. II [1794], 97) ezeknek a részben névmási, részben határozószói jellegű szavaknak egyik csoportjáról, a határozóragokkal egyező tövű személyragos határozószókról úgy vélekedik, hogy azok talán nem annyira »praepositiones possessivae« [ami ma szokásos műszóhasználat a »birtokos személyragos névutó«-nak felelne meg], mint inkább »adverbia possessiva« [amit a mai műszóhasználatnak megfelelően így fogalmazhatnánk meg: »birtokos személyragos határozószók«]. »A' Hajtogat-hatatlan Réfzek öfzve Rakása (Syntaxis Partium Indeclinatarum)« 12. Jegyzésében ezt írja: »Vallyon a' birtokos tóldalékok (*Praepositiones Possessivae*) nem méltábban nevezethetnek-é birtokos határozóknak? (*Adverbia Possessiva*) Minthogy im ezen határozós kérdésekre felelnek: p. o. *Hová vitték? Hozzám. Hól találták? Nállam. Ho'nat hozták? Töllem.*« Művének más helyeiről az is kitűnik, hogy a névutóval azonos tövű személyragos határozószókat is egy kategóriának tekinti ezekkel, mert »birtokos tóldalék« néven emlegeti a *hozzám, hozzád, velem, veled-féléken* (i. m. II, 106) kívül a *felette, mellette, alatta-féléket* is (i. m. 105–6).

Némileg eltérő szemlélet alapján nevezi meg az idetartozó szócsoporthat RÉVAI MIKLÓS (Elab. Gramm. III, 262, 263): »[postpositiones] nexiles... cum pronomibus affixis« ('hozzáfűggesztett névmásokkal összekapcsolható »postpositió«-k [»névutók« és »ragok«]). A szóbanforgó nyelvi jelenséget így írja le: »De affixis et separatis, pleraeque, dum ad personas referuntur, accipiunt earundem affixa prono-||mina, secundum leges omnino nominum, resumto utique nominum valore, quem habent sua origine, et proprietate: ex. gr. *nál-am, nál-ad, nál-a*, apud me, apud te, apud illum; *után-am, után-ad, után-a*, post me, post te, post illum. . . . Illas *nexiles* . . . vocamus *cum pronomibus affixis*.« (i. h. 262-3, vö. még i. h. 325-34). RÉVAI-nak körülíró fogalomjelölése abban különbözik GYARMATHY felfogásától, hogy nem határozószónak (adverbium), hanem »postpositió«-nak mondja (amin a mai névutókat és határozóragokat érti), s a személyragoknak »birtokos« (possessiv) jellege helyett az általánosabb »névmási« jellegét domborítja ki.

SIMONYI ZSIGMOND (A magyar határozók I [1888] 11) az »úgynevezett személyragos viszonzókat« »személyragos határozószók«-nak tartja: »(Adverbiumoknak kell tartanunk még az úgynevezett személyragos viszonzókat, melyek tehát inkább személyragos határozó szók: *nálam, rólam, tőled, velünk, értetek, fölöttem, miattad* stb.)«. A raggal és a névutóval szemben helyesen elhatárolt személyragos határozószó kategóriáját azonban műve további részeiben nem teszi részletes vizsgálat tárgyává, hanem az egyes ragok és névutók tárgyalása közben tér ki a megfelelő személyragos határozó-

szók használatára, néha csak a példákban. Ez az eljárás azon a könnyen felismerhető tapasztalati tényen alapul, hogy a rag vagy névutó és a vele kapcsolatos személyragos határozószó bizonyos mértékig ugyanazokat a valóságbeli viszonyokat fejezi ki. De csak bizonyos mértékig, mert a személyragos határozószó használata rendszerint kötöttebb, kevésbé kiterjedt, mint a megfelelő rag vagy névutó használata. Ezeket a különbségeket azonban SIMONYI már nem vizsgálta meg, s a személyragos határozószók jelentésvizzonyait nem foglalta rendszerbe.

GOMBOCZ ZOLTÁN (MNY. III [1907] 192) egy szerkesztői üzenetben »viszonyszó«-nak mondja a *nekem*, *neked*-féle személyragos szavakat ill. ezeknek *nek*-tövét.

ZOLNAI GYULA (MNY. V [1909] 69—75) »a *-nek* viszonzó személyragosalakjai«-ról (69), »a *-nek* személyragos alakjai«-ról (73), »a *nek* személyragos alakjai«-ról (75), a »*nek*-é viszonzó személyragos alakjai«-ról (72); »a *nekem* stb. személyragos alakok«-ról (75); az *elé*, *felé*, *főlé*, *köré*, *közé* és *mellé* viszonzók személyragos alakjairól (71); »személyragozható ragok«-ról, »névutóink... személyragozása«-ról (69), »lativusi eredetű viszonzók személyragozása«-ról (75), »személyragozott lativusok«-ról (75) beszél, s célzást tesz egyes »határozószóink« személyragozására is; a *rajt-am*-ról pedig megjegyzi, hogy »csak személyragozva fordul elő« (uo. 70).

JÓKAY ZOLTÁN (MNY. XXV [1929], 358) a »személynévmás... különféle határozói esetei«-nek nevezi az idetartozó személyragos határozószókat, s a személynévmáshoz való viszonyukat kiegészülésnek veszi, pl.:

*én* — *nekem* — *rajtam* — *velem* — *tőlem* stb.  
*mi* — *nekünk* — *rajtunk* — *velünk* — *tőlünk* stb.

BALASSA (A magyar nyelv könyve 1943. 355) a határozóragokkal azonos tövű személyragos határozószókat »önálló határozószók«-nak mondja, a névutókkal azonos tövű személyragos határozószókról nem szól a megfelelő helyen (i. m. 361-66), de azért a két csoportot összetartozónak tekinti, mert a személynévmás ragos alakjairól szólva azt írja: »A személynévmáshoz nem kapcsoljuk a rendes névragokat, hanem a ragok és névutók válnak önálló szókká és ezekhez függesztjük a birtokos[!] személyragokat...: *nekem*, *neked*, *neki*; *nekünk*, *nektek*, *nekik*; *velem*, *hozzád*, *tőle*, *mellettem*, *alája*, *köztünk* stb.« (i. m. 147).

Ha a nyelvi tényeket rendezzük, a következőket állapíthatjuk meg:

1. A *tőlem*, *tőled*, *tőle*, *tőlünk*, *tőletek*, *tőlük*; *nálam*, *nálad*, *nála*, *nálunk*, *nálatok*, *náluk* típusú személyragos határozószók töve alaktanilag azonos egy-egy határozóragunk egyik — vagy magashangú, vagy mélyhangú — változatával. A határozószó és a megfelelő rag tárgyi jelentése általában és főbb vonásaiban szintén egyezik, de különbségeket is tartalmaz. Egészben véve alaktanilag is különbözik egymástól a rag és a határozószó: a rag módosító értékű a megfelelő tőhöz viszonyítva; a személyragos határozószó pedig többől és (személy)ragból álló kételemű nyelvi egység, mint a személyragos főnév, a személyragos ige v. akár a határozóragos főnév. Mondatbeli szerepét tekintve a rag csak egyik eleme a szó mondatrészé formálásának: a személyragos határozószó önálló mondatrész.

2. Az *előlem*, *előled*, *előle*, *előlünk*, *előletek*, *előlük*, az *alólam*, *alólad*, *alóla*, *alólunk*, *alólatok*, *alóluk* típusú személyragos határozószók töve azonos

egy-egy névutónkkal. A személyragos határozószó és a megfelelő névutó tárgyi jelentése általában és főbb vonásaiban egyezik, de vannak köztük tárgyi jelentésbeli különbségek is. Alaktanilag lényeges különbség köztük az a szerkezeti adottság, hogy a névutó (mint főnévhez közvetlenül csatlakozó módosító, mint a határozó alaki kifejezője) az itt szóbanforgó típusban általában ragozhatatlan (*a ház előtt, az ablak elöl, az ajtó elé; a fa alatt, a fa alól, a fa alá*), legfeljebb a 3. sz. ragját veszi fel néha, régies kifejezésekben, ha a viszonyítás egyik eleme birtokos jelző alakjában van kifejezve (pl. *bokrodnak megetté*), az itt szóbanforgó határozószók mint személyragcs alakok szerkezetileg bonyolultabbak a névutóknál; ezekben a névutónak megfelelő rész rendszerint csak tőként fordul elő. A döntő különbség azonban mondatrésztértékükben van: a névutó csak formális eszköz valamely főnév (v. főnévi értelmű szó) határozói mondatrésztértékének megformálására; a személyragos határozószó önálló mondatrész (*az asztal mellett áll; mellettem áll; Péter előtt ül: előtte ül* stb.).

3. A *tőlem* stb. és az *előlem* stb. típusú személyragos határozószók *egyeséges csoportot* alkotnak jelentéstani és mondattani szempontból, sőt részben alaktani szempontból is. *Jelentéstani szempontból* közös vonása e két típusnak, hogy a névmási és határozószói jelentésmozzanat együtt van bennük, s így a személynévmásnak nem használatos határozóragos és névutós alakjait pótolják (pl. *én + -től = tőlem; én + mellett = mellettem*), esetleg a mutatónévmás határozóragos vagy névutós alakjait helyettesítik (pl. *Volt két lova, Azokkal egész nap szántott v. Egész nap szántott velük*). *Mondattani szempontból* jellemző rájuk önálló mondatrész-értékük. *Alaktanilag* mindkét típusnak közös vonása az a sajátosság, a) hogy a tárgyi jelentést (pontosabban: személytelen viszonyjelentést) kifejező tő és a nyelvtani személyhez viszonyítást kifejező személyrag illetve zérus-morféma (v. ő. a tájnyelvi *neki*je és köznyelvi *neki, mögéje* és a köznyelvi *mögé* váltakozást) kötött sorrendű kapcsolatából áll; továbbá, b) hogy mindkét típus felveheti nyelvműködésben előtagként a megfelelő személynévmást (pl. *éntőlem, énelőlem*).

4. Vannak olyan személyragos határozószavaink is, amelyek alakilag is távolabb állnak a megfelelő funkciójú határozóragtól, pl. *belőlem, belőled* stb. ma már kevésbé szorosan kapcsolódik a *-ból, -ből* raghoz, mint a *tőlem* stb. a *-tól, -től* raghoz. Így a *belém, beléd, bele* v. *belé* is csak távolabbi alaki kapcsolatban van a megfelelő funkciójú *-ba, -be* raggal.

5. Néhány esetben a személyragos határozószó mellett megvan még nyelvünkben a megfelelő ragon v. névutón kívül a megfelelő személyragtalan határozószó is. Pl. a *bennem, benned* stb. nemcsak a *-ban, -ben* raggal van funkcionális és hangalaki kapcsolatban, hanem a *benn* határozószóval is; a *körülem, körüléd* stb. nemcsak a *körül* névutóval, hanem a — ritkább használatú, de még nem elavult — *körül* határozószóval és a *körül*-ige-kötővel is; az *alám, alád* stb. az *alá* névutóval is, az *alá* határozószóval és ige-kötővel is kapcsolatban van.

6. Van olyan személyragos határozószavunk is, amelynek töve nem hozható kapcsolatba a megfelelő mondattani funkciójú határozóraggal: ez a *rajtam, rajtad* stb., amely az *-n (-on, -en, -ön)* határozóraggal van szorosabb kapcsolatban a mondatrésztérték kifejezés szempontjából (vö. *Péteren szürke ruha volt, rajtam fekete*).

Mindezt figyelembe véve jelentéstani, mondattani és alaktani szempontból egyaránt egy csoport kétféle jellemző típusát láthatjuk a *tőlem* s az

*előlem*-féle személyragos szavakban, amelyek kiegészülnek rendszerbeli szempontból ezekhez hasonló, de ezektől részben különböző szórványos esetekkel. A csoport jellemző sajátása az a szófaji kettősség, amely a *n é v m á s i h a t á r o z ó s z ó k* (vagy »határozószói névmások«) nagyobb csoportjára is meghatározó érvényű, hogy van bizonyos névmási jelentésmozzanat bennük (az itt elemzett csoportban ez a személyragban jut kifejezésre), másrészt olyan jelentéstani és mondattani kötöttségeket tartalmaznak, amely a határozószók általános kategóriájára jellemző.

A nyelvi jelenségek kereszteződő és csoportos jelentkezését figyelembe véve ajánlom a csoport megjelölésére a *személyragos határozószó* elnevezést, mint olyat, amely egyesíti a GYARMATHY- és RÉVAI-féle felfogás előnyeit, amelynek van már némi hagyománya (Simonyi), s mely — ha burkoltan is — rámutat az idetartozó jelenségek bonyolult jelentéstani és mondattani összefüggésére, alaktanilag pedig legtalálóbban nevezi meg az egész szócsoporthat. Ez az elnevezés alkalmas arra, hogy feloldja azt a zavart, ami az idetartozó szavak megnevezésében mutatkozik, s összefoglalja a fő típusokat és az átmeneti eseteket.<sup>1</sup>

De akár így nevezzük a nyelvi jelenségeknek ezt a csoportját, akár másként, nyelvtani szempontból való összefoglalásuk és szótári szempontból való egyenlő elbírálásuk mindenképen kívánatosnak látszik, s nem lenne helyes a csoport tagjainak sajátos természetét figyelmen kívül hagyva a *rajta* (*rajtam* stb.) szót határozószóként, vagy »névmás«-ként elemezni, a *tőle*-félét ugyanígy vagy sehogysem, a *mellette*-félét névutóként vagy sehogysem. A rag és a személyragos határozószó, a névutó és a személyragos határozószó nyelvünk rendszerében más-más kategória, s ennek a megállapításnak nyelvtani és szótári következményei vannak. A nyelvtannak meg kell oldania a csoport jellemzését és a többi csoporthoz való viszonyának tisztázását, a szótárnak külön-külön egységként kell kezelnie a személyragos határozószóknak egy-egy tőhöz tartozó változatait ill. paradigmáját.

A személyragos határozószó kategóriája nyelvünknek nem új fejleménye. Megvan már legrégebbi összefüggő nyelvemlékünkben, a XIII. sz. fordulójáról való Halotti Beszéd- és Könyörgésben: Ef uimagguc fzen achsein mariat · ef bovdug michael archangelt. ef mend angelcut. hug uimaggonoc erette. [Az *-ért* rag már ekkor is ragnak tekintendő, legalább bizonyos esetekben, v. ö. Ge mundoa neki m e r e t [= mért, miért] nu(m) eneyc | Wimagguc uromc iften kegilmet ez *lelic* e r t. | uimagguc (-omuc) ez fcegin ember *lilki* e r t.] — Már RÉVAI (Elab. Gramm. III. 334-6) rámutatott arra, hogy bizonyos határozószók a lapp nyelvben is személyragozhatók. MISTEU (Charakteristik 1893. 387) megemlíti a magyar *alattam*, *alólam*, *alám* finn párját: *alla-ni*, *altan-ni*, *alle-ni*. Úgy látszik, nem ismeretlen a jelenség a szamojédiban sem (CASTRÉN, Grammatik der Samojedischen Sprachen, 1854.; HAJDU PÉTER szóbeli közléséből tudom, hogy C. megállapítását újabb adatok is igazolják.

<sup>1</sup> Az elnevezésben tudatosan használtam a »személyragos« jelzőt a »birtokos személyragos« helyett, mert készülő nagyobb tanulmányom eredményei alapján a *minket*, *titeket*, *bennünket*, *benneteket* névmások, továbbá a visszaható névmás és a birtokos névmások személyragozásán kívül azonos elemekből álló négyféle ragozási rendszert alkotó névszói személyragozást különböztetnek meg: 1. a birtokos, 2. a számnévi és névmási, 3. a határozószói, 4. az igenévi személyragozást. — Hogy a magyar nyelvérzék számára a *rajtam*-féle személyragos határozószók elszakadtak a birtokos szerkezetektől, arra bizonyítékul idézhetem a palóc nyelvjárásból közölt *enyém szívem* 'az én szívem' (Ethn. III, 359. Mátraalja. Istvánffy Gyula közlése) mellett ugyanazon közlésben kétszer is előforduló *én rám* (i. h. 358) alakot.

17. A személyragos határozószók csoportjából szótári szempontból főleg a névutó és a megfelelő személyragos határozószó összevonása vagy elválasztása tarthat számot figyelemre. A szótári elemzés sajátos szempontjaiból és sajátos módszereivel úgy közelíthetjük-e meg jobban a szóbanforgó nyelvi jelenséget, ha a névutót és a megfelelő határozószót külön-külön címszóként elemezzük, vagy úgy, ha egy címszóban összevonva tárgyaljuk őket?

A kérdés megvilágítására összeállítottuk a *mellett* névutó (pl. a ház *mellett*), a ma már csak archaizmusként élő *mellette* elül v. hátul álló meghatározó (pl. *mellettea* ( . . . ) háznak v. *a* ( . . . ) háznak *mellette*) és a *mellettem*, *melletted*, *mellette*, *mellettünk*, *mellettetek*, *mellettük* személyragos határozószó viszonyító értékének egyezéseit és különbségeit.

| I. <i>mellett</i> névutó :                                                                                                                                                                                 | II. <i>mellette</i> elül v. hátul álló meghatározó (praepositio és postpositio) -nak, -nek ragos névszóval kapcsolatban :                                                                                                                                                  | III. <i>mellettem</i> -ed stb. személyragos határozószó : Személyre utaló használatban : (1—3. személy)                   | <i>mellette</i> személyragos határozószó : Dologra utaló használatban : (3. személy)                                           |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| A) Helyhatározó :<br>1. 'Valakinek jobb v. bal oldala közelében ; valaminek egyik v. másik oldala közelében'.<br>[XVI—XX. sz.]<br><i>Egymás mellett álltunk.</i><br><i>A füzet a könyv mellett van.</i>    | A) Helyhatározó :<br>1. ['Valakinek jobb v. bal oldala közelében'] 'valaminek egyik v. másik oldala közelében'.<br>[A rokonok] úgy <i>mellette</i> állottak a kéncsös lúdának, s attó egy toppot sem mozdútak, mind valami fanciesali feszület. Székelyföld, Nyr. 5 : 176. | A) Helyhatározó :<br>1. 'A személyraggal meghatározott személy jobb v. bal oldala közelében'.<br><i>Mellettem álltál.</i> | A) Helyhatározó :<br>1. 'A szóban forgó tárgy egyik v. másik oldala közelében'.<br><i>A szobában volt egy ágy. Mellette...</i> |
| a) 'Szomszédságában'.<br><i>Ők az apósomék mellett laknak.</i>                                                                                                                                             | —                                                                                                                                                                                                                                                                          | a) 'Szomszédság(á)ban'.<br><i>Ki lakik melletted?</i>                                                                     | —                                                                                                                              |
| 2. 'Valaminek a közelében, környékén ; -hez közel'.<br>[XVI—XX. sz.]<br><i>A város mellett magas hegy emelkedik.</i><br>1850/1951 : <i>Kondorosi csárda mellett Gulya, ménes ott deléget.</i> Arany I, 66. | 2. (-nak, -nek raggal):<br>—                                                                                                                                                                                                                                               | 2. '...közelében'.<br>1847/93 :<br><i>Lobogott a rőzseléng mellettünk.</i> Petőfi III, 31. A Tisza. 12 : 4.               | 2. '... közelében, környékén'.<br>...megpillantotta a várost s <i>mellette a magas hegyet.</i>                                 |
| a) 'Valaminek ható távolságában'.<br><i>A tűz mellett sokáig üldögéltek.</i>                                                                                                                               | —                                                                                                                                                                                                                                                                          | —                                                                                                                         | a) 'Ható távolságában'.<br><i>Tűzet raktak. Sokáig beszélgettek mellette.</i>                                                  |
| b) 'Közvetlen közelében (ülve) ; -nál, -nél'. <i>Fehér asztal mellett megtárgyalták.</i>                                                                                                                   | —                                                                                                                                                                                                                                                                          | —                                                                                                                         | —                                                                                                                              |

|                                                                                                                                                                                                                    |                                                                                                                                                                                                                          |                                                                                                                                                                                                                     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| I. <i>mellett</i> névutó:                                                                                                                                                                                          | II. <i>mellette</i> (-nak, -nek<br>raggal):                                                                                                                                                                              | III. <i>mellettem</i> stb.:<br><i>mellette</i> (dologról):                                                                                                                                                          |
| c) 'Valaminek széle<br>közeliében, hosszan;<br>mentén, mentében'.<br><i>A fal mellett szekré-<br/>nyek álltak. A város<br/>a Tisza mellett fekszik.</i>                                                            | [2.] 'Valaminek széle<br>közeliében, hosszan;<br>mentén, mentében'.<br>1522: <i>Ees lezen my-<br/>keppen folyo vyznek<br/>mellette</i> ilteteh [= ül-<br>tetett] fa. KeszthK.<br>1. ['secus decursus.<br>aquarum' NySz.] | b) '...mentén'.<br><i>Nézte a Tiszát. Mel-<br/>lette a csendes várost.</i>                                                                                                                                          |
| 3. 'Előtt'.<br>[XX. sz.]<br><i>A sakktábla mellett<br/>ült. Az állatok már a<br/>jászol mellett álltak.</i>                                                                                                        | —                                                                                                                                                                                                                        | 3. 'Előtte'.<br><i>A fal mellett hosszú<br/>jászol. Mellette két<br/>tehén.</i>                                                                                                                                     |
| 4. Mozgást jelentő<br>ige mellett (prolati-<br>vus): 'közeliében el;<br>közeliében tovább'.<br>[XV—XX. sz.]<br>1908/51: <i>Kozsehuba<br/>mellett kellett átmennie.</i><br>Mikszáth: <i>A Noszty<br/>fiú</i> I, 14. | —                                                                                                                                                                                                                        | 3. '... közeliében el'.<br><i>Szó nélkül ment el<br/>mellettem.</i><br>4. '... közeliében el'.<br><i>Az úton ment egy<br/>kocsi. A mellett el-<br/>robogó autótól meg-<br/>ijedtek a lovak.</i>                     |
| B) Időhatározó:<br>'után'<br>[XIX—XX. sz.]<br><i>Nap nap mellett nap<br/>nap után; napról<br/>napra'.</i>                                                                                                          | —                                                                                                                                                                                                                        | —                                                                                                                                                                                                                   |
| C) Állapothatározó:<br>1. 'Valakivel együtt<br>élve; környezetében'.<br>[XIX—XX. sz.]<br>1846/1951: [György]<br><i>A királyfi mellett nőtt<br/>fel mint barátja. Arany</i><br>II, 101. Toldi I. 7: 6.              | B) Állapothatározó:<br>1. '...-vel együtt élve'.<br><i>Mellettem nőtt fel.<br/>Boldog volt melletted.</i>                                                                                                                | B) Állapothatározó:<br>1. 'Azzal együtt'<br>1807/37: <i>Midőn...<br/>lanttyát pengette, Ha<br/>még zengett szavának<br/>is Édes hangja mel-<br/>lette, Kisfaludy S.<br/>Munkái VI. 217.<br/>Somló III, 20: 1—4.</i> |
| 2. 'Valamivel együtt;<br>azonfelül, azonkívül'.<br>[XVI—XX. sz.]<br>1879/1953: <i>Volt...<br/>Szép fejcs saláta, kö-<br/>vér bárány mellett.</i><br>Arany V, 14. Toldi<br>Sz. I, 13: 1—2.                          | 1. 'Azonfelül, azon-<br>kívül'.<br>1830: <i>lebegni látja<br/>ott... a világ' Megvál-<br/>tóját, és ennek mellette<br/>magát: ihm zürSeite...<br/>sich selbst. Kazinczy:<br/>Pyrker: Szent hajdan<br/>gyöngyei 71.</i>   | 1. 'Azzal együtt'<br>1807/37: <i>Midőn...<br/>lanttyát pengette, Ha<br/>még zengett szavának<br/>is Édes hangja mel-<br/>lette, Kisfaludy S.<br/>Munkái VI. 217.<br/>Somló III, 20: 1—4.</i>                        |
| a) 'Valamely cselek-<br>vés, hang kíséretében'.<br><i>Bor</i> [= borozás]<br><i>mellett; pipászó</i><br>[= pipázás] <i>mellett;</i><br><i>trombitászó mellett.</i>                                                 | —                                                                                                                                                                                                                        | a) 'Az említett dol-<br>got, cselekvést kísér-<br>ve; egyidejűleg'.<br>1879: <i>Ábrahám el-<br/>tette az írását a tar-<br/>solyába és sirt mellette,<br/>mint egy házeresz.</i><br>Jókai: <i>Rab Ráby</i> I, 68.    |

I. *mellett* névutó: II. *mellette* (-nak, -nek raggal): III. *mellettem* stb.: *mellette* (dologról):

b) 'Valamilyen fel-  
tétel(ek)től függően'.  
*Készpénzfizetés mel-  
lett; 5 százalékos  
kamat mellett.*

3. Pártfogás, támoga-  
tás kifejezésére:

'érdekében, pártján'.  
*Megmarad ígérete mel-  
lett. Harcol az igazság  
mellett. Hitet tesz  
valaki v. valami  
mellett.*

2. 'Érdekében, párt-  
ján'.

1526: az *őrök istent  
dicerec: ki minde-  
nőknec bizonytagba ötet  
hyuoknac: mellette  
vagon. TelK. 35.*

2. '... érdekében,  
pártján'.

*Kiállt mellettem. Mel-  
letted döntött.*

2. '... érdekében,  
pártján'.

*A mellette szóló okok.*

D) Eszközhatározó:  
'segítségével; -t fel-  
használva'.

[XVIII—XX. sz.]  
*Lámpa mellett doi-  
gozik;  
villany(fény) mellett  
dolgozik.*

E) Okhatározó:  
'következtében;  
mivel... volt(ak),  
van(nak)'.

[XVIII—XX. sz.]  
*Az akkori (mai) vi-  
szonyok mellett...*

F) Hasonlításban:  
'-hoz viszonyítva'.

[XIX—XX. sz.]  
1859/79: ... *hoggy  
a középszerű még in-  
kább eltörpüljön az  
óriás mellett.* Arany:  
Prózai dolg. 80.

C) Hasonlításban:  
'-hoz viszonyítva'.

*Az öcsém valóságos  
izomember melletted.*

C) Hasonlításban:  
'-hoz viszonyítva'.  
[Ritka.]

G) Megengedést  
jelentő határozóban:  
[XVI—XX. sz.]

1847/70: *Hát nekem,  
sok biztatási mellett,  
Mennyivel maradt  
adós az élet? Tompa  
M. Összegyűjtött  
Költ. I, 319. Elmél-  
kedés a kancsó felett.  
4: 1—2. [= bár sok-  
kal biztatott, mégis  
sokkal adós maradt.]  
1837/85: *Sok dára-  
bot látunk, mely min-  
den külső silányságra  
mellett is nagy hatás-  
sal bír.* Vörösmarty  
VII, 23.*

D) Megengedést je-  
lentő határozóban:  
1887: *Én tizenöt fo-  
rinttal indultam út-  
nak, soha sem koldul-  
tam, sohasem szolgál-  
tam mellette.* Baksay  
S. Gyalogösvény II,  
49.

A táblazatos összeállításból láthatjuk, hogy a *mellett* névutó viszonyító értékéhez a *mellette* személyragos határozószónak az a használata áll legközelebb, mikor nem személyre, hanem dologra utal, tehát hasonló viszonyt ábrázol, mint a mutatónévmás és névutó kapcsolata (pl. *az mellett, ez mellett*). A *mellette* ilyenkor is főleg bizonyos stílusban használatos, a megelőző névszó ráértésével, tehát a beszédfolyamat haladásával ellentétes irányban, »vissza-utaló» v. »visszamatató» értékkel, pl. *A szobában egyetlen ágy. Mellette egy ócska szekrény.* A mutató névmás és a névutó kapcsolata következő mellékmondat tartalmára is utalhat, pl. *Az mellett a ház mellett, melyhez annyi gyermekkori emléke fűződött, most is gyermekek játszottak.* Igaz, hogy ritka ez a használat, de beleillik nyelvünk rendszerébe. A személyragos határozószónak ilyen értékű használata azonban elképzelhetetlen.

Lényegesen szűkebb körű a viszonyító értéke a *mellettem, melletted, mellette, mellettünk, mellettetek, mellettük* paradigmát alkotó személyragos határozószónak, amely személyek egymás közti viszonyára v. állatoknak ill. tárgyakkal személyekhez való viszonyára és megszemélyesítésbeli viszonyokra utal.

A *mellett* névutó és a *mellette*-féle személyragos határozószók viszonyító értéke tehát szabatosabban ábrázolható külön-külön címszóként, mint egy címszó keretében. A stiláris értékkülönbség is jobban kidomborítható külön-külön címszó keretében. Az alaktani és kapcsolódásbeli különbségek mellett tehát a viszonyító érték és a stiláris hatás különbségei is arra intenek, hogy a névutókat és a megfelelő személyragos határozószókat külön-külön címszóban dolgozza ki a szótár, tehát pl. külön szócikkben a *mellett* névutót, külön szócikkben a *mellette* (*mellettem* stb.) határozószót.

18. A személyragos határozószók címszóválatoként a ragos alakok közül az egyszámú, 3. személyű alak látszik legcélszerűbbnek (tehát pl. *mellette* címszóváltozat, *mellettem, melletted, mellettünk, mellettetek, mellettük* ragos alakok), mert a magyar szótárírói gyakorlatban az ige is 3. személyű alakjában szerepel címszóként (pl. *ad, eszik*), s főnevek közt is vannak olyanok, amelyeket egyszámú 3. személyű birtokos személyragos alakjukban szokás címszóként felvenni (pl. *élte, tudta*). A *mellette*-féle címszóváltozatok tehát beleillenek a címszavak egyik csoportjának nagyobb rendszerébe.

\* \* \*

Jól tudom, hogy a szótárnak sokkal több nyelvtani vonatkozása van, mint amennyit csak vázlatosan is fölvettem; e kérdések sokkal bonyolultabbak, hogysem teljes megoldásukra ezúttal vállalkozhattam volna. Tudom, hogy lehetnek, sőt vannak véleménykülönbségek abban a kérdésben, mit és mennyit tartalmazzon a szótár a nyelvtani vonatkozásokból, nyilván ezen a téren is módosítanunk kell majd nézeteinket az újabb vizsgálatok eredményeinek megfelelően, de mélységesen meg vagyok győződve arról, — s ebben bizonyára valamennyien egyetértünk — hogy a szótárnak és a nyelvtannak vannak érintkező területei, s e területek elvszerű, módszeres vizsgálata a szótárnak is, a nyelvtannak is hasznára válik, a nyelvtudomány fejlődése szempontjából is hasznos, a szótári és nyelvtani, még általánosabban: a nyelvi kultúra fejlesztésének is egyik fontos láncszeme.

## ELEKFI LÁSZLÓ:

Az elhangzott előadásnak a szófajok kérdését érintő részéhez szeretnék néhány olyan gondolatot fűzni, mely közelebbről érinti a szótárírási gyakorlatot. Magának a szófajnak a legfontosabb problémáit Kelemen kartárs már vázolta hozzászólásában. Én inkább a szófajon belüli szótípusok fő csoportjairól és bizonyos átmeneti, illetve kettős szófaji sajátossággal bíró szótípusokról szólnék néhány szót, egy olyan jelenségről, amit egyelőre — jobb elnevezés híján — talán *szófaji alosztályok* néven tartatunk nyilván.

A kérdés maga inkább nyelvtani jellegű, és részletes tárgyalása a grammatikába tartozik. Főbb pontjaiban itt azért ismertetném, hogy megnézzük, egy szótárnak — vagy még gyakorlatibb szemmel nézve: készülő értelmező szótárunknak — meddig kell elmennie a szófaji alosztályok feltüntetése terén.

Világos, hogy mindenekelőtt a névmásoknál kell feltüntetni a szófaji alosztályt. Hiszen a névmás — elnevezése és a régebbi nyelvszemlélet alapján — név helyett áll, vagy mai szemléletünk szerint: a mondat szerkezetében valamely névszó szerepét tölti be. Már pedig a névszó nem egy szófaj, hanem — ha a határozószókat különválasztjuk, — három: főnév, melléknév, számnév. A névmásokat tehát nemcsak a nyelvtan köteles mint főnévi, melléknévi és számnévi névmásokat számontartani, hanem a szótári címszó után is jelezni kell, hogy melyik névszó szerepét tölti be a mondatban. A csak főnévi szerepben előforduló személyes, visszaható és kölcsönös névmásoknál elég annyi megszorítás, hogy »személyes, visszaható«, illetve »kölcsönös névmás«, a három kategóriába tartozó mutató, kérdő, vonatkozó és határozatlan névmásoknál azonban feltétlenül jelezni kell, hogy például »főnévi« vagy »melléknévi« vagy »számnévi mutató névmás«.

A névmásokkal ellentétben, ahol tehát minden névmás szükségképpen beletartozik valamelyik szófaji alosztályba, nem beszélhetünk szófaji alosztályokról a legtipikusabb fogalom-szók: a főnevek esetében. Jelentésük szerint fontos és bizonyos mértékig elkülönülő csoportok a gyűjtőnevek, az anyagnevek, az elvont főnevek kategóriái, de ezek nem szófaji alosztályok. Szófaji megjelölésük csak annyi, hogy »főnév«. A szó értelmezéséből kell kitűnnie annak, hogy az illető főnév beletartozik-e valamelyik különleges jelentéskategóriába. A főnevek túlnyomó részében nincsenek szófaji alosztályok.

Egy ilyen rövid felszólalás keretében nem vághatok bele a kérdés teljes ismertetésébe, csak egy jellemző ágát szeretném boncolás végett kiragadni, még pedig azt, amelyik az igenevekkel és az igei származékokkal kapcsolatos.

Az igenevek közé tudvalevőleg igen különböző nyelvtani alakok tartoznak. A főnévi igenév lehet egy mondatnak alanya, lehet egy másik igének tárgya vagy célhatározója, esetleg egyéb határozója is, de mindig ragtalanul. A mondatba való beleilleszkedését tekintve tehát a főnévi igenév csak értelmileg főnév, alakilag nem az. Vonzatait tekintve viszont majdnem olyan, mint az ige, hiszen lehet neki tárgya és bármilyen határozója, csak éppen alanya nem. Személyragozása alapján nem sorolható a főnévi igenév sem az igéhez, sem a főnevekhez. (A személyragozás kérdésére részletesebben Kelemen József tér ki egy készületben levő tanulmányában.)

A melléknévi igenevek a mondatba való beleilleszkedésüket tekintve értelmileg is, alakilag is mellé knevek. Vonzataikat tekintve az igékhez hasonlóak,

mert ugyanúgy lehet tárgyuk és bármilyen határozójuk, csak éppen alanyuk nem.

A *-va*, *-ve* határozó igenév a mondatban csak határozó lehet, tehát akár a határozószók közé sorolható. Vonzatait tekintve igei természetű, mert az igéhez hasonlóan lehet tárgya és más határozója, néhány régies szerkezetben még alanya is.

A *-ván*, *-vén* határozó igenév szintén lehet a mondatban határozó, vonzataival együtt azonban gyakran olyan szerekezetet alkot, mely már inkább a mellékmondathoz hasonlít. Valamennyi igenév közt legközelebb áll az igéhez, mert nemcsak tárgya és bármilyen más határozója, hanem alanya is lehet.

Ha ezen a soron végigtekintünk, azt látjuk, hogy csak a főnévi igenevek mondhatók valóban igeneveknek, azaz olyan alakulatoknak, melyek se nem igék, se nem névszók. A *-ván*, *-vén* határozó igenév egy mozzanattal közelebb áll az igéhez, a *-va*, *-ve* képzős a határozószóhoz, az úgynevezett melléknévi igenevek pedig teljesen úgy illeszkednek a mondatba, mint a melléknevek, csupán az bennük a megkülönböztető mozzanat, hogy tárgyuk, határozójuk lehet.

A nyelvtan feladata rámutatni ezekre a különbségekre és felhívni a figyelmet arra, hogy a főnévi igenév külön szófajként kezelendő. A szótárírási gyakorlatban az történik, hogy főnévi igenevet és *-ván*, *-vén* képzős határozó igenevet nem teszünk meg önálló címszónak, hanem esetleges használatára a megfelelő ige címszava alatt hozunk példát, mert tartalmi jelentésüket tekintve az igétől nem különböznek. A *-va*, *-ve* képzős igenév nem mindig sorolható az ige szócikkébe, főleg akkor nem, ha az aktív és passzív jelentésmozzanat keveredik benne. A melléknévi igenevek viszont annyira melléknevek (ragozásuk, kapcsolásuk szempontjából), hogy nem hozhatók fel példának az ige címszava alatt. Ezeket az ige származékainak tekintjük és mellékneveknek jelöljük. Nem egy közülük önálló címszóként is szerepel, ha tudniillik sajátos melléknévi jelentést is vett fel.

Azt a gyakorlatot, hogy az *-ó*, *-ő*, *-t*, és *-andó*, *-endő* képzős szavakat mellékneveknek minősítjük, úgy gondolom, helyesnek kell tartanunk. Ezzel valóban kidomborodik lényeges különbségük a főnévi igenévvvel mint tipikus és legigazibb igenévvvel szemben. De valahogyan mégis rá kellene mutatni ezek igei természetére, már csak azért is, hogy az önállósult melléknévi jelentéseket ezáltal is megkülönböztessük az igei jelentéshez közvetlenül kapcsolódó igenévszerű jelentéstől, például a *tálaló helyiség* és a *levest tálaló pincér* szókapcsolatok *tálaló* szavában.

Erre a megkülönböztetésre legalkalmasabb a »melléknév« szófaj megtartása mellett az *ig e i m e l l é k n é v* szófaji alosztályába való besorolás. Ebben a kettős elnevezésben tükröződne az, hogy a szó a melléknév szófajába tartozik (hiszen úgy illeszkedik a mondatba, mint bármely más melléknév), az *ig e i* jelző pedig rámutatna arra, hogy ennek a melléknévnek igei természete is van, olyan vonzatai lehetnek, mint annak az igének, amelyből származik.

Am ha ezt elfogadjuk, akkor tekintettel kell lennünk más igei származékokra is, melyek szintén megtartanak valamit igei természetükből. Ilyen a *-ható*, *-hető* képzőbokkal alkotott melléknév, az *-ás*, *-és* képzővel és némely *-tal*, *-tel* képzőbokkal alkotott főnév. Az *-ás*, *-és* képzős főnevek néha határozóval, sőt olykor tárggyal állhatnak: *vkinek a városba jutása*, *városban maradása*, ritkán illet is hallani: *ajándékot adás*, *köszönetet mondás*. A *-tal*,

-tel képzős főnév szintén állhat határozóval: *a gyümölcsök piacra hozatala*. A *-ható* melléknévről ez nem mondható, mégis valamennyi most felsorolt igei származékra jellemző az, hogy igekötős tagadó szerkezet esetén igekötőjük ugyanúgy elválík, mint az igéké: *el nem adható, vminek az el nem adása, meg nem értéke, vkinek a meg nem jövele, haza nem menetele*.

Ez a sajáttság nem érthető akkor, ha az *eladás-t*, a *megjövétel-t* csupán főnévnek, az *eladható-t* csupán melléknévnek jelöljük. Ezek esetében célszerű lenne a szófaji alosztály megjelölése is: *eladás* igei főnév, *adás* igei főnév, *megjövétel* és *jövetel* igei főnevek, *eladható*, *adható* igei melléknevek.

A nyelvtan persze kitérhet arra a magyarázatra, hogy az *el nem adás* kifejezésében az *-ás* képző tulajdonképpen nem az *ad* igéhez, hanem az egész *el nem ad* szó szerkezetéhez járul, vagy hogy a *városba jövetel*-ben a főnévképző nem a *pusztán jön* igéből, hanem a *városba jön* szó szerkezetéből képez főnevet, illetve főnévi szószerkezetet. A szótár szempontjából itt mégis az *adás* és a *jövetel*, vagy az *adható*, illetve *eladható* szavakat kell értelmeznünk és ezek szófaját megjelölnünk. Részletes magyarázatra a szótár nem térhet ki, de a szófaji alosztály megjelölésével a szótár is rámutathat arra, hogy e szavak, bár teljesen főnévként, illetve melléknévként illeszkednek a mondatba, bizonyos vonatkozásban igei természetűek vagy pedig olyan szerkezetekből alakultak, amelyeknek az alapszavuk az igéje.

Ennek a megfontolásnak kapcsán röviden megemlítem, hogy a szófaji alosztály megjelölése nemcsak igei származékok, hanem bizonyos más származékszavak esetében is rámutathat az illető szó kettős szerepére. Így például az *alatti*, *előtti*, *utáni* mellékneveket nevezhetnénk névutói mellékneveknek, ezzel jelezve, hogy a mondatba melléknévként illeszkednek ugyan bele, de megelőző főnévükhöz úgy viszonylanak mint névutók, hiszen névutós szerkezetből alakultak. Sőt talán megbarátkozhatnánk az olyan paradoxnak hangzó elnevezéssel is, mint »főnévi melléknév,« ha megfontoljuk, hogy az *-ú*, *-ű* képzős melléknév mindig jelzős főnévből alakul s ennél fogva megtartja jelzőjét éppúgy, mintha főnév lenne (*furcsa viselkedésű, élemedett korú*), vagy hogy a *-nyi* képzős melléknév mellett rendszerint számjelző áll, mely volta-  
képpen szintén az alapjául szolgáló főnév jelzője (*két liternyi, három hordónyi*).

Magában az ige szófajában szótárilag szükségtelennek mutatkozik bármilyen alosztály felvétele. A cselekvő, szenvedő, visszaható stb. kategória annyira egymásba folyik, hogy részletesebb jelentéstani elemzést igényel. A köztük levő különbségnek az értelmező szövegből kell kiderülnie. Gyakorlati megfontolások alapján azonban jól beválik az ige tárgyatlan vagy tárgyias voltának feltüntetése. Ezek nem szófaji alosztályok ugyan, de olyan két jellemző csoportra tagolják az igéket, vagy azok jelentéseit, mely az igék típusba sorolását és az igék jelentésváltozatainak áttekintését nagy mértékben megkönnyíti. Néhány határesetről eltekintve az ige tárgyias vagy tárgy-  
atlan volta elég könnyen eldönthető. Ez a két ige-faj is mindenestre jó példa arra, mennyire célszerű bizonyos esetekben nem beérni azzal, hogy pusztán a nyolc vagy tíz szófaj valamelyikébe való beletartozását jelöljük a szónak, hanem ezen belül alosztályokat is feltüntetni, vagyis a szónak nemcsak hova kapcsolhatóságára, hanem a hozzá kapcsolható jellegére is utalni.

ZOLNAI BÉLA:

Legyen szabad ORSZÁGH LÁSZLÓ professzor sokoldalú előadásából csupán három mondatot kiragadni. Az egyik a *lexéma* kérdése, a másik a

címszó és az értelmezés viszonya, a harmadik az anyanyelvi szótár szükségessége.

Ami a lexémát illeti, ORSZÁGH LÁSZLÓ új fogalmat vezet be nyelvtudományi irodalmunkba. A lexémát a lexikológia egységének definiálja. Nagyjában ez érthető, de talán nem ártana, ha ezt a fogalmat, amint az előadó erre utal is, részletesebben definiálnók. Nyilvánvalóan hozzátartozik a *fonéma*, a *morféma*, a *szemantéma* és az *emfatikum* terminusok sorozatához. Talán a leghelyesebb volna a szót fölvenni az Értelmező Szótár címszavai közé s ott megmagyarázni.

ORSZÁGH LÁSZLÓ fölveti előadásában, hogy az Értelmező Szótár alkalmazhat-e olyan nyelv-elemeket, amelyek nem címszavai a szótárnak. Erre határozottan nemmel vagyok kénytelen válaszolni és azt hiszem, ebben valennyien egyetértünk. A szótárban hiányozhatnak címszavak, — bár én a minél több címszó fölvételének híve vagyok, mert hiszen használhatatlanná válik a szótár, ha éppen azokat a szavakat kercsik, amelyek hiányoznak belőle — de az értelmezésben nem lehet olyan szó, amely a címszavak között nem található, hiszen megtörténhetik, hogy ilyenformán értelmetlenné válik maga az értelmezés.

Magam is azok közé tartozom, akik szeretnek szótárt olvasni. Egy francia szótár olvasása közben nem értettem az értelmezés egyik szavát. A címszavak közül hiányzott. Kénytelen voltam olyan módszerhez folyamodni, amely ellenkezik az értelmező szótárak alapelvével: francia-magyar szótárban kerestem meg az illető szó értelmét.

A harmadik mondat egy meglepő tényről szól. Arról, hogy kisebb népeknél — albánok, litvánok, finnek, örmények, bolgárok, grúzok — az értelmező szótárnak szükségességét előbb még tudatosítani is kellett szélesebb körökben. Ez nyilván arra céloz, hogy bizonyos fokig tudományos és nyelvészemberek is kételkedtek egy ilyen szótár föltétlen szükségességében. Hogy ez a fölfogás laikus körökben mennyire elterjedt, arra saját élményeim közül tudnék két példát idézni.

A személyek nyelvtudományi szempontból laikusok voltak, de egyébként úgynevezett művelt emberek és a kultúrában is elég magas pozíciót töltöttek be. Az Etimológiai Szótárról szólt az egyik vélemény. A diskurzus szövegét nem terjeszthetem teljesen szöveghűen elő, mert reprodukálhatatlan. Lényege az, hogy Gombocz Zoltán és Melich János megérdemelnék a halálbüntetést, mert az Etimológiai Szótárban kimutatják a magyar szavakról, hogy szláv, német, latin, francia stb. eredetűek. Ehhez az esethez nem kell kommentár.

A másik eset az Értelmező Szótárral volt kapcsolatos. Szintén művelt, de laikus körökben felmerült a kérdés, hogy a mi szükség van egy Értelmező Szótárra, hiszen magyarul mindenki tud. Hivatkoztam a francia *Larousse*-ra. Erre az illető megjegyezte, hogy az külföldiek számára készült . . . Ez nagyon nagy tévedés, hiszen minden értelmiségi francia író asztalán ott van a *Larousse*.

1948-ban alkalmam volt Párisban tanulmányozni a francia tankönyv-irodalmat. A szótár kérdésének ugyanis a lexikológia mellett van pedagógiai vonatkozása is. A Pedagógiai Múzeumban (Rue d'Ulm) átnéztem az anyanyelvi oktatás tankönyveit, főleg a legelemibb fokúakat. Nagyon kellemesen lepott meg, hogy hat-tíz éves gyermekek számára külön tankönyvszerű keretben szótárak állanak rendelkezésre. Nem a *Larousse*, amely felnőttek számára készült, hanem külön kis-szótár, amely iskolakönyvnek számít és amelyet

a tanuló köteles megvenni. A franciák már a hatéves gyermek kezébe francia értelmező szótárt adnak.

Van olyan tankönyv, amelyben 10—12 éves gyermekek már nyelvtörténeti alapismereteket is kapnak, tehát hangtörténetet, jelentéstörténeteket, etimológiai visszautalást, természetesen a latin eredetre stb. Ezekben a tankönyvekben azután nagyon fejlett a fogalmazástanítás is. A tanulók figyelmét már elemi fokon fölhívják a gyakorlati stilisztikai ismeretekre. Mindez azon az elven alapul, hogy az anyanyelvet majdnem amnyira és tudatosan kell tanulni, mint egy idegen nyelvet.

Csak néhány példára utalok, annak bizonyosságára, hogy ezek a tankönyvek, a szótár föladatát átvéve, mennyire megtanítják a gyermekeket gondolkodni és a jelentés teljes ismeretében használni a szavakat. Az egyik, 6—8 éves gyermekeknek szóló tankönyv például minden rendszer nélkül szinoním-szavakat közöl s a tanulónak az a föladata, hogy ezeket gradációs sorozatba rakja össze. Ilyen sorozat pl. : *halál, téllenség, alvás, lustaság*. Ezeket a szavakat azután valamiféle fokozati sorozatba kell rendezni. Ez tudatosítja a szó jelentését és finom árnyalatok megkülönböztetésére teszi képessé a gyermeket. Több helyen a tankönyv egyenesen utasítja tanulóit, hogy szótár segítségével ugyan, de definiáljanak egyes szavakat. A francia hatnyolcéves gyermekek tehát — mutatis mutandis — kicsiben ugyanazt a föladatot kapják, mint amit az Értelmező Szótár tudós készítői végeznek. Némi túlzással azt állíthatjuk, hogy nem csak szótárt adnak a gyermek kezébe, hanem egyenesen leckének adják föl neki, hogy »effélét csinálni maga is próbál-gasson« — hogy Aranyt idézzem.

A francia iskolakönyvek tele vannak egy-gyökből képzett szavak gyűjtéményeivel. Érvényesül a stílusra-nevelés a szövegek átírásával, ahol tudatosodik a szó stilisztikai értéke. Megtalálható a tankönyvekben az analitikus kifejezéseknek szintetikussá való átváltoztatása, mint föladat. Föladat : kiválogatni egy szövegből a konkrét, az absztrakt, a szimbolikus szavakat ; a klisék helyettesítése nem-konvencionális kifejezésekkel, amikor a gyermek saját szavaival átalakítva fejezi ki a klisében levő értelmet stb.

A tankönyv paródiákat, stílusutáztatokat is közöl. Nálunk ennek megfelelően esetleg Karinthy *Igy irtok ti!* c. könyvét lehetne valamilyen formában belekapcsolni az anyanyelvi oktatásba.

Mindezt csak azért voltam bátor elmondani, — sajnos, a szovjet és az angol anyanyelvi oktatáshoz nem tudok hozzászólni, de bizonyára ott is ugyanezt konstatálhatjuk — hogy a francia anyanyelvi oktatásban már a legalacsonyabb fokon nagy szerepet játszik az értelmező szótár. Sőt külön iskolai értelmező szótárak készülnek. Azt hiszem, ez a példa is hozzájárul annak a tételnek bizonyításához, hogy nálunk is szükség van egy értelmező szótár elkészítésére, amit egyébként az Akadémia előtt nem kell bizonyítani.

KOVALOVSKY MIKLÓS :

Az emberi nyelveket rendszerbe foglaló nyelvtenírásnak több mint kétévezredes múltja van, de azért nemcsak egy elvont, általános nyelvten megismerkedésének vannak nehézségei, hanem sokszor még az egyes nyelvek rendszerezésére vonatkozó alapelvek sem tekinthetők véglegesen megállapodott-nak, mint a közelmúlt nyelvteni vitái nálunk is mutatták.

Ami a szótárirodalmat, főként az egynyelvű, értelmező szótárakat illeti, jóval kisebb múlt és — különösen magyar vonatkozásban — sokkal kevesebb gyakorlati tapasztalat, kiforrott elvi tanulság áll mögöttünk. A nyelvtan és a szótár között megvan azonkívül az a különbség is, hogy a nyelvtan többé-kevésbé zárt, csak lassan, némely elemében változó rendszer, a szótár pedig a szókincsnek szinte állandó mozgásban levő tömegéről próbál képet adni. A vállalkozás — némi túlzással — egy hatalmas tömegjelenetet ábrázoló egyetlen filmkockához hasonlítható, amely a pillanاتفelvétel mozdulatlanságával rögzít egy bizonyos állapotot, helyzetet. Ez azonban csak az egészen kis méretű, igénytelen, vagy sajátosan elhatárolt célú szótárakban van így. Minden valamirevaló általános szótár többet ad a jelen álló helyzet-képénél és az előzményekből is bemutat több-kevesebb filmkockát, amelyek a változás időbeli, történeti folyamatának mozzanatait szemléltetik, sőt egyes kiemelt, felnagyított, előtérbe hozott, több oldalról ábrázolt részletekkel az egyidejű változatokat, árnyalatokat is feltűntetik (táji, szakmai, csoportnyelvi, stiláris, érzelmi-hangulati elemek stb.).

A szókincs sokrétűségéből és folytonos, áramló mozgásából adódó nehézségeket és módszertani kérdéseket az előadás sorra feltárta, s meggyőzően igazolta e szerteágazó, bonyolult és egymásba szövődő problémakör tudományos feldolgozásának szükségességét. Lexikográfiai irodalmunk soványsága nyilván egynyelvű szótáraink aránylag csekély számának (beleértve a történeti és tájszótárakat is), az ilyen vállalkozások és törekvések elszigetelt vagy rendszertelen voltának következménye. A szerzők, rendszerint teljesen magukra utalva, a mű megalkotására kellett hogy fordítsák minden erejüket, s hatalmas, értékes tapasztalatanyagukat, munkájuk tanulságait már nem volt módjukban feldolgozni, a tudomány számára hasznosítani. A szótárírás tehát nálunk elsősorban gyakorlat volt és maradt, afféle segéd-eszközgyártás, a lexikográfia műveletlen, elhanyagolt parcellája pedig nyelvtudományunk dúsan termő területének szélére szorulva árválkodott. Pedig a szótárírásnak, a lexikográfiának (ha nem ragaszkodunk is feltétlenül a kissé nagyképű *szótártudomány* névhez), megvan a maga sajátos elméleti problémaköre, amely nemcsak a munka gyakorlati megalapozásában, ilyen vagy olyan megoldásokban testesül meg, hanem — a nyelv legelőbb anyagáról lévén szó — a legszorosabb kapcsolatban áll a nyelvtudomány különféle területeivel és problémáival. A viszony eddig többnyire egyoldalú volt: a szótárírás felhasználta a nyelvtudomány eredményeit, igyekezett korszerűen igazodni az új elméletekhez és rendszerezésekhez. A szótárszerkesztésből lecsapódott elméleti eredményeket, megállapításokat és tanulságokat azonban a nyelvtudomány kevésbé vette figyelembe és alig hasznosította. Ez persze elsősorban lexikográfiai irodalmunk szegénységén múlt.

Hogy milyen termékenyek lehetnek a szótárírás gyakorlatából leszűrődő elméleti tanulságok és az ott felmerült problémák a nyelvtudomány egészére vagy legalább is számos területére nézve, arra egész sor utalást adott az előadás. Szemléltetőnek ragadjunk ki a sok közül egy kérdést: a szó jelentéseinek tagolását.

A többjelentésű szavak szótári értelmezésének felépítésében, amint az előadásból láttuk, sok szempont érvényesülhet, s rendszerint kereszteződik is. Elsődleges mindenestre a szófaji megoszlás nyelvtani szempontja. Hogy pl. a főnévként és melléknévként egyaránt használt népnévek eredetileg melyik szófajhoz tartoznak, azt a szótár kikövetkeztetheti, vagy

legalább is valószínűsítheti, a kétféle használat jelentéseinek kielemezésével, példáinak összegyűjtésével, történeti szempontú csoportosításával.

Néha nehéz egyes igék tárgyas vagy tárgyatlan alapjellegének biztos eldöntése, mert mindkét szerepben egyaránt használatosak, mint pl. *szánt, kapál, olvas, fest, jütyül*. A példák elemző csoportosítása rávilágíthat az alapjelentésre, és a tárgyas igének tárgyatlan használatúvá való átalakulásának vagy a tárgyatlanok tárgyas vonzattal való bővülésének folyamatára.

A szófaji jelleggel függ össze sok főnévnek melléknévi értelemben, helyesebben: jelzői szerepben való használata. Főként az anyag- és a mértéknévek tartoznak ide. Az anyagnév, sajátos jelentésfejlődéssel jelöli néha a belőle készült tárgyat is (pl. *arany, ezüst, vas*). Állat- és növénynevek hasonlóképpen használatosak az állat bőréből v. szőrméjéből, a növény anyagából készült eszköz, iparcikk, az állat húsból, ill. a növényből v. terméséből készített étel megnevezésére is. Ezeknek a használati eseteknek szótári vizsgálata új szempontokat adhat a nyelvtannak, és gazdagítja a jelentéstant is.

Az állat- és a növénynevek egyébként is meglehetősen gondot okoznak zsúfolt jelentéstartalmukkal, mert néha a rendszertani nemtől vagy családtól a fajon és fajtákon át egészen az egyedig, sőt gyakran ennek egyes részeiig, anyagaig és a belőle való készítményig egész sor jelentést foglalnak magukban.

Mindezeknek feltüntetése nem lehet feladata a kisebb szótáraknak, de a jelentéstannak figyelembe kell vennie őket a szavak szétburjánzó használati értékének vizsgálatában.

Mindez kapcsolatos az általános és a különös vagy részleges jelentés kérdésével, ill. az önálló főjelentések és a jelentésárnyalatok viszonyával. Igen gazdag jelentéstartalmú szók feldolgozásában hasznosnak bizonyult a többé-kevésbé összetartozó, de azért önálló jelentéscsoportoknak egy-egy általános jelentés alá való foglalása, még ha ez csak afféle segéd-kategória is, és ha nincs is a nyelvhasználatban élő megvalósulása. Ilyen tagolást találunk pl. az *ad, áll, cikk* szónál.

Az ilyen kikövetkeztetett, összefoglaló jelentés emlékeztet a nyelvhasználat csillagos szóalakjaira, s ahogy emezek a szó eredeti hangalakjára vonatkozólag adnak tájékoztatást, az általános jelentés esetleg rávilágíthat a szó ősi, még differenciálatlan jelentésére.

Bő szemléleti és vizsgálati anyagot nyújt a szótár a szavak jelentésetolódására a konkrétól az átvitt, elvont vagy képes értelmű használatig. Rendszerint mindegyiken belül tovább tagolódik még a szó jelentése.

Az átvitt és a képes értelem szétválasztása szükségesnek mutatkozott, nemcsak az átvitt használatban megnyilvánuló elvontabb, általánosabb, elmosottabb szemlélet (pl. hogy *ökörnek, szárnak* stb. mondjuk a buta embert; a *galamb, rózsza, virág* kedveskedő, becéző szerepe; a *cirkusz* rosszaló jelentése), ill. a képes értelemben használt szó vagy kifejezés szemléletes, képszerűen ábrázoló ereje miatt (pl. *cizellált* vers; arcának *rózsái*; gondolatok *szárnyán*; az élet *könyve*; *nyargal, üvölt* a szél; *szíven út*; *kitekeri a nyakát vminek*), hanem az átvitt szóhasználatnak gyakoribb, általános, szinte köznyelvi jellege, a képes kifejezéseknek pedig ritkább, válasz-

tékos, irodalmi volta és erős érzelmi telítettsége miatt is. A képes szóhasználatban erős képfelidéző erején kívül határozott stiláris érték, stílusréteghangulat van:

Az egymáshoz kapcsolódó, de egymástól elkülönülő jelentésárnyalatok tagolása néha érintkezik a homonímák kérdésével. Az *ég* fn és az *ég* ige vagy a *mer* (bátorkodik) és a *mer* (merít) ige típusú homonímák mellett vannak ugyanis olyan egyalakú szók, amelyeknek gyökere közös, és összetartozásuk legtöbbször még a mai vagy a nyelvészetben kevésbé iskolázott emberek számára is nyilvánvaló. Ilyen szó pl. az *ér*, *kel* v. *kél*, *kelt* v. *költ* (ébreszt), *köszön*, *szán* ige; az *ér* és a *levél* főnév, a *fő* főnév és melléknév, s olyan főnevesült igenév, mint *adó*, *bíró*, *eső*. E szóknak átvitt, továbbfejlődött jelentése annyira eltávolodott, sőt néha már el is szakadt az alapszótól, hogy egészen megokoltnak látszik a homonímákra való felbontás. Ezek az esetek a jelentések szétágazása folytán történő egyalakúvá válás folyamatát tükrözik, s rájuk vonatkozó anyag vizsgálata támpontokat adhat a jelentéstannak e kérdés megoldására.

A szóösszetétel-ek, összetett lexémák keletkezésére és szerkezetére, a tagok jelentésviszonyára vet végül fényt a csak összetételben (elő- v. utótagként) ill. állandó szókapcsolatban használatos szó vagy csak ilyen helyzetben érvényesülő jelentés szótári vizsgálata. [Pl. *fapapucs*, *vaslábos*, *ásóláb* (= ásásra alkalmas, való, használt); *bodzafa*, *mogyorófa*, *kökényfa* (= cserje, bokor), *kókuszdió*, *szerecsendió*, *borjúdió*; *bazsarózsa*, *labdarózsa*, *őszirózsa* stb.]. Van azonban olyan nézet is, hogy nem önálló elemek jelentéseit nem szótározhatjuk, csak magát az összetett szót mint egészet tekinthetjük szótári, ill. jelentéstani egységnek. A csak bizonyos állandósult kifejezésekben, szólásokban élő szók (*cigánykereket* hány, *fűzfán* fűtyülő *rézangyalát*) valóban már a szóláskutatás körébe tartoznak. Igen termékeny lehet azonban a szótári sorokba gyűjtött és jelentések szerint tagolt *igekötő* *összetételek*nek elemzése, az igekötők szerepének és jelentésváltozásának, ennek az igen eleven nyelvi munkánkból úgy látjuk, hogy a szorosabban nyelvtani szerepű, ú. n. *formaszók* (névmások, határozószók, kötőszók, stb.) használatának szótári elemzése különösen tanulságos lesz az elkövetkezendő nyelvtanok számára. A tervszerű, igen gazdag, nyelvünknek több mint másfél századára és a nyelvhasználat különféle rétegeire kiterjedő adatgyűjtés ugyanis a mondattani funkció-gazdagodással kapcsolatban olyan új jelentéseket, árnyalatokat, használati eseteket vagy kapcsolat-lehetőségeket tárt fel, amelyeket eddigi nyelvészeti irodalmunk nem vett figyelembe. Bátrán állíthatjuk, hogy az Értelmező Szótár ezen a téren igen jelentős többletet ad majd az eddigi eredményekhez.

Eddigi értelmező munkánkból úgy látjuk, hogy a szorosabban nyelvtani szerepű, ú. n. *formaszók* (névmások, határozószók, kötőszók, stb.) használatának szótári elemzése különösen tanulságos lesz az elkövetkezendő nyelvtanok számára. A tervszerű, igen gazdag, nyelvünknek több mint másfél századára és a nyelvhasználat különféle rétegeire kiterjedő adatgyűjtés ugyanis a mondattani funkció-gazdagodással kapcsolatban olyan új jelentéseket, árnyalatokat, használati eseteket vagy kapcsolat-lehetőségeket tárt fel, amelyeket eddigi nyelvészeti irodalmunk nem vett figyelembe. Bátrán állíthatjuk, hogy az Értelmező Szótár ezen a téren igen jelentős többletet ad majd az eddigi eredményekhez.

Reméljük tehát, hogy a készülő szótárnak nemcsak az anyanyelvi művelődésben, a nyelvhasználat tudatosításában és helyes irányításában lesz szerepe. Egy jó szótár a nyelv életének egész folyamatát tükrözi, s kell, hogy megmutassa nyelvünk jelene mellett a múltat, sőt a jövő csirait is, mivel kibontakozik belőle nyelvünk szerkezeti jellege s a nyelvfejlődésnek ezen alapuló irányvonala és törvényszerűsége.

O. NAGY GÁBOR:

Az elhangzott előadás a kérdéses csoport gazdagságához mért szűk keretei ellenére is határozott és világos képet tárt elénk a korszerű lexikográfia fel-

adatairól és módszertani kérdéseiről. Magam részéről a kapott képnek csupán egyetlen kis részletét szeretném kiragadni, és az ezzel kapcsolatos kérdéseket kissé tágabb összefüggésükben bemutatni.

Mondanivalóm az előadásnak ahhoz a pontjához kapcsolódik, mely arra mutatott rá, hogy a »kötött szókapcsolatok értelmező jellegű szótárakban való feldolgozásának az ad jelentőséget, hogy ezeknek állandósult voltuknál fogva fontos fogalom-ábrázoló szerepük van, tehát lexémáknak, lexikológiai egységeknek tekinthetők«. Ehhez a fontos szerephez képest feltűnően kevés szó esett eddig nyelvtudományi irodalmunkban a lexémáknak ezekről a fajáról. Nemesak addig nem jutottunk el, hogy legalább körvonalaiban ki lenne dolgozva a lexéma-jellegű frazeológiai kapcsolatok sajátos jelentéstana és alaktana, de a kezdet legkezdetén tartunk ezek egyszerű számbavételében és alkatuknak megfelelő rendszerezésében, csoportosításában is. Ennek a nyelvtudomány többi ágaihoz képest szembetűnő elmaradottságnak az okai egyrészt történeti jellegűek, másrészt pedig maguknak a frazeológiai egységeknek az alkatából következnek.

Ami a kérdés történeti oldalát illeti, tudvalevő, hogy szótárirodalmunk fejlődése, frazeológiai kapcsolatokkal való gazdagodása egyes frazeológiai gyűjtemények, közelebbről véve egyes közmondás- és szólásgyűjtemények létrejöttének a közvetlen függvénye. Ennek illusztrálására hadd említsem meg, hogy mindjárt Molnár Albert Dictionarium-ának 1611-i második kiadása, mely elsőnek vesz be magyar címszavak szerint rendezett szótárba frazeológiai kapcsolatokat, teljes egészében Decsi János 1598-ban megjelent Adagiorum-aiból veszi frazeológiai anyagát; Wagner Phraseológiája (1750) magában foglalja Faludi jegyzőkönyvének valamennyi adatát; Kresznerics állandósult szókapcsolat-anyagának tekintélyes részét vagy éppen túlnyomó többségét Dugonics Példabeszédeiből és Kovács Pál szólásgyűjteményéből meríti; és végül a Czuczor — Fogarasi-féle nagyszótár frazeológiai-anyagának is egy szólásgyűjtemény, Erdélyi János Magyar közmondások könyve a legfőbb forrása. Az a körülmény, hogy szótártörténetünk folyamán hosszú évszázadokig éppen szólás- és közmondás-gyűjtemények voltak szótáraink lexikológiai szókapcsolatainak a legfőbb, sőt sok esetben egyedüli forrásai, természetesen azzal a következménnyel járt, hogy az elméleti kutatók azonosították az állandó szókapcsolat fogalmát a szólás fogalmával, és azáltal, hogy a közmondást is a szólás fogalma alá sorolták, lehetőséget nyitottak arra, hogy a sajátosan a nyelvtudomány problematikájába tartozó frazeológiai egységek kérdése némileg átesüsszék más tudományok vagy tudományágak körébe.

A szólások valóban állandósult szókapcsolatok, jelentéstartalmukat tekintve a szavakkal azonos értékű nyelvi egységek, lexikológiai szempontból igazi lexémák, de velük korántsem merül ki a frazeológiai egységek fogalma. A szólásokon vagy szólásmódokon vagyis az olyan sajátos stilisztikai értékű, teljesen átvitt jelentésű és rendszerint elhomályosult eredetű szókapcsolatokon kívül, melyeknek alkotórészeit az forrasztja egységbe, hogy bennük mint valamilyen szempontból egységet alkotó szókapcsolaton ment végbe jelentésváltozás: a frazeológiai egységek sorába tartoznak, tehát mint lexikológiai egységek külön értelmezésre szorulnak az olyan szókapcsolatok is, mint amilyenek — hogy csak a legfontosabb típusokat említsem — az olyanféle jelzős szerkezet-jellegű terminusok, mint pl. *vérehulló fecskefü, egerésző ölyv, közlekedő edények, tehetetlenségi nyomaték*, stb. az olyan határozó vagy tárgyas

szószerkezetek, melyeknek a jelentéstartalma kifejezhető egyetlen igei szinonimával, mint pl. *váddal illet* 'vádol', *haladást tesz* 'halad' beleegyezését adja 'beleegyeznek' stb.; az olyan klisészerű kifejezések, amelyeket az előbbiekhöz hasonlóan szintén nem alkalmilag szerkeszt egybe a beszélő, hanem már kész egységgént használ, mint amilyenek pl. a több szóból álló köszöntések és más udvariassági formák; az olyan jelentéstanilag pusztán szó-értékű, de olykor mondat vagy éppen összetett mondat alakú játék-elnevezések, mint pl. a *kinn a bárány, benn a farkas, a hátulsó pár előre fuss, a buj-buj zöld ág* stb.; a pusztán szintaktikai funkciójú álszavak olyan állandósult kapcsolatai, mint pl. az ilyenek: *annak ellenére, hogy, nemcsak... hanem... is* stb.

Maga ez a vázlatos és még a főbb típusok megnevezésében sem teljes felsorolás is adhat némi képet arról, hogy a címszavakon kívül még mennyi más értelmezést lexémának is szerepelnie kell a szótárban. A szótár számbaveszi és értelmezi ezeket a lexémákat, de az már kívül esik feladatkerületén, hogy alkalmuknak megfelelően osztályozza és leírja az ilyen szókapcsolatokat. Ez egy külön tudományágnak, a frazeológiának a sajátos feladata. Külön tudományágnak kell tekintenünk a frazeológiát, mert tárgya, a szókapcsolatok vizsgálata korántsem azonosítható a szintaxis témájával. Szintaktikai szempontból az ilyen szószerkezetpárok, mint *széken ül* és *tűkön ül, hiábavalóvá tesz* és *tűvé tesz*, (valakinek az) *embere válogatja* (t. i. azt, amit ki kell válogatnia) és *embere válogatja* stb. többé-kevésbé azonos elbírálás alá esnek, noha nyilvánvaló, hogy a köztük levő párhuzam merőben alaki jellegű, és a nyelv belső szerkezetét tekintve vagy magát a nyelvet aktualizáló beszéd folyamatát vizsgálva is lényeges eltéréseket találunk az említett szószerkezetpárok között. Ha a frazeológia valamikor mint önálló tudományág fog szerepelni a nyelvtudományban, — itt jegyzem meg, hogy Szabó Dénes legújabb egyetemi jegyzetében már önálló fejezetet kapott — akkor ezt annak a sajátos módszernek köszönheti, hogy bizonyos szókapcsolatokat vizsgálva egyszerre, egymással párhuzamosan alkalmazza a jelentéstan, a szintakszis és nem utolsósorban a nyelvtudományi stilisztika szempontjait is.

Annak azonban, hogy mindeddig mégsem önállósult a frazeológia önálló tudományággá, noha VINOGRADOV szovjet akadémikusnak »A frazeológiai egységek fő típusai az orosz nyelvben« c. tanulmánya már komoly lépést jelent ebben az irányban, annak a fent említett ok mellett magában a frazeológiai kapcsolatok természetében is megvan az oka. Gyakran ugyanis rendkívül nehéz elkülöníteni a frazeológiai egységeket a szabad szókapcsolatoktól, és nagyon sok esetben éppoly nehéz a lexémáknak tekinthető szókapcsolatok alakváltozatai közül kiválasztani azt, amelyik a közösség tudatában a viszonylag leginkább kikristályosodott alakként él. Nyilván igaza van az előadónak akkor, amikor »a nyelvben korlátozott számban élő kötött szókapcsolatokról« beszél, a »korlátozott szám« azonban megszámlálhatatlanul véges számot jelent itt. A frazeológiai kapcsolatok területén t. i. az egyéni alakítások lehetősége sokkal tágabb körű, mint pl. az egyes szavak esetében. Minthogy a köznyelvi szótár is elsősorban irodalmi adatokon épül fel, és mivel az író, különösen a szépirodalmi nyelvi fantáziája nagyon gyakran éppen a kötött vagy többé-kevésbé kötött szókapcsolatok egyéni átalakításában, sajátos felhasználásában mutatkozik meg, olykor szinte lehetetlennek is látszik egy-egy szókapcsolat szó-elemeinek a variációs lehetőségeit felmérni. Mint a lexicográfia számos más területén, itt is bizonyos kompromisszumos megoldás vezethet csak eredményhez: utalni valamiképpen a leírhatatlanul

gazdag lehetőségekre, de mégis kiválasztani és szótározni azt az alakot, amelyik viszonylag a legszilárdabbnak, a leginkább kikristályosodottnak látszik. És mivel a lexikográfusnak kénytelen-kelletlen el kell végeznie ezt az olykor megalkuvással tele válogató munkát, az eredmény mégis csak az lesz, hogy a szótárban egy többé-kevésbé egységes szempontok alapján összeállított és a szabad kapcsolatoktól külön értelmezett voltukkal is elkülönülő frazeológiai anyag fog a szótárhasználóknak a rendelkezésére állani. Ez az ilyen módon szótározott frazeológiai anyag szolgálhat azután alapul ahhoz, hogy a szótárból kigyűjtve a további frazeológiai vizsgálatok nyersanyagául szolgáljon.

Mondanivalóm lényegéhez érkeztem el ezzel, ahhoz t. i., hogy a szótár-írás fáradságos munkája többek között bizonyára azzal az eredménnyel is fog járni, hogy elősegíti a nyelvtudomány új ágainak a kibontakozását, közelebbről véve lehetővé teszi a tárgyanak megfelelően sajátos módszereket alkalmazó frazeológiai kutatások megindulását azzal, hogy összegyűjti és a kutatók rendelkezésére bocsátja a magyar nyelv lexéma-jellegű állandó szókapcsolatait, frazeológiai egységeit.

KISS ERNŐ:

Tisztelt Akadémia! Az előadás csupán egyetlen pontjához óhajtok hozzászólni és pedig ahhoz, amelyben az előadó azt mondta, hogy — bár bizonytalan időpontra, de — programmba van véve egy fogalomkörök szerint csoportosított szótár, amelynek tudomásom szerint a Roget-féle angol 'thesaurus' a prototípusa.

Csodálkozva kell megállapítanom, hogy amíg ennek a 'thesaurus'-nak sok korszerűsített kiadása jelent meg és Sanders, Schlössing, Wehrle, Dornseiff, Póra, Rouaix, stb. személyében számos követője és utánpótlója akadt, addig száz év alatt senkinek sem jutott eszébe ezeknek a — katalógus módjára — egymás mellé helyezett szavaknak és kifejezéseknek az értelmezése. Ez annál feltűnőbb, mert szinoníma-szótárak elképzelhetetlenek volnának a legfinomabb árnyalatokat is feltűntető értelmezés nélkül, már pedig a Roget-mintájú 'thesaurus'-ok és a szinoníma-szótárak között használhatóság és elérendő cél szempontjából — a legtalálhatóbb kifejezés felhasználása — semmi különbség, sines és más tekintetben is csak annyi, hogy míg a 'thesaurus' a nyelv minden kifejezését hivatott felölelni, addig a szinoníma-szótárba rendszeren csak olyanok kerülnek, amelyeknek (néhány vonatkozásban felcserélhető) rokon értelmük van. A (karos)szék, ülés, ülőke, pad(ka), lóca, hokkedli, zsámoly, fekvőszék, pamlag, dívány, chaise longue, szófa, kanapé, fauteuil, bergère, zsöllye, stb. tehát nem.

Mivel az előadó is hangsúlyozta, hogy ennek a fogalomkörök szerint rendszerezett szótárnak körülbelül ugyanazt az anyagot kell tartalmaznia, mint az értelmező szótárnak, kérem ennek a szótárnak majdani szerkesztő bizottságát, hogy a magyar 'thesaurus'-ba kerülő szavakat, kifejezéseket, állandó szókapcsolatokat stb. ne csak katalogizálja, azaz a megfelelő fogalomkörök kívánalmainak megfelelően egymásmellé helyezze, hanem magyarázza is őket, ami az értelmező szótár alapulvételével nem lehet nagy feladat. Hogy ez az értelmezés mennyire szükséges, azt bizonyítja minden szinoníma-szótár, mert az nem elégszik meg a rokonértelmű kifejezések egyszerű fel-

sorolásával, hanem azok egymáshoz való viszonylatát is feltűnteti, az árnyalati eltérések kidomborításával. Ennek a mai ülésnek egy másik felszólalója is hangsúlyozottan hiányolta a Póra-féle 'Rokonértelmű Szók és Szólások Kézikönyvé'-nél az értelmezést, bár éppen Póra az (ismereteim szerint) egyetlen, aki több szócsoporthoz magyarázatot ad, sőt erre a célra a német nyelvet is igénybe veszi.

A 'thesaurusok' e fogyatékoságával kapcsolatban egy gondolatom támadt, amelynek megvalósítása az 'internakuláris'-nak nevezhető szótár (a továbbiakban: INVER) kialakulásához vezethet. Az e cél felé haladó göröngyös úton az első lépés a fogalomkörök kötelező számozása. Az eddigi merev fogalomkörökbe való besorolással szemben át kellene térni egy Dewey-rendszerű tizedes számozásra, amely lehetővé teszi a meglévő fogalomkörök korlátlan bővítését és újak beiktatását. Ha akár a UNESCO révén, akár más alapon nemzetközileg elismert és kötelező osztályozás keletkezhetnék olyan értelemben, hogy azonos fogalomkörök minden nyelven azonos számozással szerepeljenek, az ilyen elvek alapján készült szótár nemcsak hézagpótló lenne, hanem átvinné a többnyelvű szótárak szerepét is, ha bizonyos esetekben, főleg kezdők számára, nem is tenné őket teljesen feleslegessé.

Ugyanígy megmaradnának az INVER mellett a betűsoros értelmező szótárak arra az esetre, ha valamely kifejezés értelmét gyorsan meg akarom lelteni. De ha kifejezést keresek valamely fogalomra, ami írónál, szónoknál, fordítónál gyakran, de minden más halandónál is előfordul, akkor csak az INVERre számíthatok segítségért.

A fordító vagy nyelvet tanuló szempontjából az INVER további nagy előnye az eddigi többnyelvű szótárral szemben az, hogy nem kell semmiféleképpen sem alkalmazkodnia idegen nyelvek gondolatvilágához és kifejezőmódjához, s így valóban minden nyelv legsajátosabb, csak a terjedelem korlátait ismerő, tetszés szerinti fokig kimerítő szókincsét nyújthatja. Az eddigi elvek szerint készült szótáraknál ugyanis a lefordított nyelv legzamatosabb kifejezései gyakran elsikkadnak, mert a lefordítandó nyelvben nincsenek lexémák ekvivalenseik.

Az INVER elképzelésem szerinti célját csak úgy érheti el, hogy a fogalmak tagozódását meghatározott részletmélységig a nemzetközileg elfogadandó tizedes rendszer elvei szerint beszámozza, úgyhogy az azonos számok minden nyelven azonos fogalmaknak feleljenek meg. Ennél az eljárásnál azonban üres számokat kell hagyni, amikor az egyik nyelv fogalmai nem fedik tökéletesen a másik nyelvét és a legaprólékosabb részleteknél és ott, ahol az idiomatika túlságosan eltérbe todul, a számozást abba kell hagyni. A megértést és diszcernálást ezekben az esetekben vagy az értelmező-magyarázatra kell hagyni, vagy az INVER-használó nyelvérzékére bízni, amit utalások támaszthatnak alá. Minthogy a legteljesebb INVER nem kezdők, hanem a nyelvet bizonyos mértékig ismerők számára készül, ez a megoldás a gyakorlatban nagyon jól be fog válni.

Az INVERben azonban nemcsak minden nyelv idiomatikus frazeológiája szerepelhet korlátlanul, hanem annak kiegészítésül el tudok képzelni egy Bilder-Duden mintájú részt is, amelyben a különböző szakismeretek körébe tartozó tárgyak megfelelő beszámozása mellett illusztrációk is szerepelnek. Ezen a téren igen hasznos ötletekkel szolgálhat A. Pinloche »Vocabulaire par l'Image«-a, amely Larousse kiadásában az 1930-as években jelent meg és az orosz Bilder-Duden.

Ami az INVER terjedelmét illeti, arra vonatkozóan a következő számítás szolgáljon tájékoztatóul. Az INVER rendszerezett része nem kell, hogy nagyobb legyen, mint az értelmező szótáré, amely ugyanakkorra anyagot ölel fel, hiszen terjedelem szempontjából mindegy, hogy a csoportosítás betűsorosan vagy másként történik-e. Minden 'thesaurus', tehát az INVER mellé is kell azonban egy szótármutató. Ezt a mutatót a legkisebb betűkkel, a legtömöttebben lehet szedni, azonkívül nem kell az INVER minden szavát tartalmaznia, hanem elégséges csak a főbb kifejezéseket feltüntetni, mint ahogyan azt pl. Dornseiff teszi. Annandale 'Dictionary'-je kb. 1000 szót tud mutatójában egy oldalon hozni. Ezen az alapon a szótár legfeljebb két ívvel bővülne.

Eltételezve attól, hogy az INVER a nyelvet kedvelő ember számára élvezetes olvasmány lenne (ahogyan Dornseiff mondja: »ein Erbauungs- und Erlabungsbuch«), három jellegzetességét szeretném jobban megvilágítani.

Az egyik, mint a fordító kézikönyve. A fordító eddig, ha nem ismerte valamely kifejezés ekvivalensét a másik nyelven vagy az nem jutott hirtelen az eszébe, a bilingvális szótárhoz fordult, amely sok esetben nem elégítette ki teljesen. Ha pl. az angol 'worry' szót kell németre fordítani, Muret-Sanders Hand- und Schulausgabejában a következő kifejezéseket találja: Plackerei, Quälerei, Qual. Ha e három egyike sem felel meg neki, kénytelen szinoníma-szótárhoz nyúlni, ahol azért is valószínű, hogy nagyobb választékot talál, mert Muret-Sanders német-angol részében a Jammer, Plage, Verdruss és Widerwertigkeiten szavak mindegyikénél szerepel a 'worry' mint ekvivalens. Ugyanúgy, ha 'Kummer'-t akarja angolra fordítani, a chagrin, heartache, heaviness, regret, sadness, smart és vexation kifejezések nem szerepelnek a német-angol részben, holott az angol-német részben mindegyik szó mellett ott áll a 'Kummer'. Tehát a válogatós fordítónak megint utolsó mentsége a szinoníma-szótár.

Ha nemesak egyes szó, mint fogalom ekvivalensét keresi, hanem távolabbi összefüggésű fogalmakat akar egyik nyelvből a másikba idiomatikusan átültetni, akkor a szinoníma-szótár sem elegendő, hanem szükség van a 'thesaurus'-ra, esetleg egy stílus-szótárra.

Az INVER (persze inkább csak a későbbi, tökéletesebb kiadásokra gondolok) mindezeket az igényeket tálcán kínálva egymaga elégíti ki. Minden fordító egyetlen helyen találja felhalmozva az egymással kapcsolatos (nem mindig kifejezetten rokonértelmű) kifejezések tömegét és keresgélés nélkül válogathat a nyelv szellemének mindig megfelelő legtalálhatóbb kifejezésekből.

Az INVER másik jellegzetessége, hogy nincs annyi szótárra szükség, mint eddig. Ha ma egy fordítóiroda 10 nyelven úgy vállal fordítást, hogy bármelyikről bármelyikre elvégzi, akkor, ha jól fel akarja magát szerelni  $(n-1) \cdot n = 9 \times 10$ , azaz 90 kötet szótárra van szüksége. INVERek esetén 10 kötet kell, minden nyelvből egy.

A harmadik jellegzetesség, hogy eddig a többnyelvű szótáraknál állandóan tekintettel kellett lenni az idegen nyelvre. Azonkívül a nyelvek is különböző mértékben fejlődtek és amíg az egyik már sokat változott, a másik még nem tette indokolttá a korszerűsített kiadást. INVERnél minden nyelvet terület maga határozza meg, mikor érkezett el az ideje új kiadás megjelentetésének, minden többi nyelvtől függetlenül.

Igen nagy előnye az INVERnek az, hogy míg az utóbbi években Magyarországon a szótárak egész tömege jelent meg 2000–5000 példányban a szer-

kesztőgárdák, munkatársak és nyomdászok egész seregével, addig az INVER egyszerűen 50 000 példányszámban készülhetne, sokkal kevesebb munkatárssal, ami lényegesen olcsóbbá tenné. A nagy példányszámot indokolja, hogy nemcsak azoknak lesz szükségük rá, akik az angol, cseh, francia, német, orosz, román, stb. nyelvekkel foglalkoznak, hanem azoknak is, akik csak magyarul tudnak, mert több, mint pótolja az értelmező és szinonimaszótárt.

Nem hagyhatom említetlenül az INVER egészen speciális felhasználhatósági körét. Az utas, mondjuk futballista, ha világkörűli turnéra indul, nem kell, hogy számtalan 'Sprachführer'-rel szerelje fel magát: elég, ha egyetlen magyar INVERT tesz poggyászába, ennek a révén bárhol az egész világon megérthet mindent és őt is megértik, mert csak a kifejezés szótári számát kell megnéznie vagy megmutatnia és ha az arab, hindu, kínai vagy japán birtokában van az ő vernakuláris INVER-jének, máris tudnia kell, miről van szó. Olyan finom árnyalatok, amelyek a már nem számozott kifejezéseknél fordulnak elő, a hétköznapi utast nem érdekelhetik.

Talán fantasztikusnak hangzik, amit itt mondtam, de évezredekkel ezelőtt, az írástudók korában senki sem hitte volna, hogy a civilizált országokban minden 7 éves gyermek már tudjon olvasni. Miért ne tudhatna néhány évtized múlva az egész világon minden ember INVER-elni?

Hangsúlyoznom kell, hogy ez a gondolatom olyan, mint a gyémánt, amely nyers korában sokkal nagyobb és mire foglalatba teszik, kisebb, de egyúttal ragyogóbb. Az én elképzelésem mai szemszögből nézve talán túlságosan becsvágyó. De nem volt-e becsvágyó két emberöltőt megelőző időben az is, aki repülni akart? Ultraszonikus sebességről még Jókai és Verne sem mertek álmodni, pedig ők nem feltalálók voltak, 'csak fantaszták'.

Azonban, amint mondani szokták, a leghosszabb út is az első lépéssel kezdődik. Ha azt akarjuk, hogy az intervernakuláris szótár minden hihetetlen előnyével valósággá váljék, elkerülhetetlenül meg kell tennünk az első lépéseket és vállalnunk kell az elsőszülött gyermekbetegségeit.

Roget első 'thesaurus'-a is megjelent, pedig távol volt a tökéletestől. Sőt sem újabb kiadásai, sem követőinek művei sem tökéletesek, mégis örömmel használják őket, akkora örömmel, hogy tökéletlenségeiket még csak észre sem vették, nemhogy a szemükre vetették volna, mint ahogyan az előbbieken én voltam bátor tenni.

Előre kell haladnunk azon az úton, amely a népek jobb megértéséhez és békéjéhez vezet és amelyben nem lekicsinyelhető szerepe fog jutni az INVER-nek.

BALASSA LÁSZLÓ:

Az előadó a magyar nyelvtudomány egyik nagy adósságaként említette a *rokonértelmű szavak szótárát*. Ezzel kapcsolatban szeretnék röviden szólni a szinonima-kutatás néhány időszerű kérdéséről.

Nyelvtudományi irodalmunk a szinonimika terén is mutathat fel jelentős munkákat. Tolnai Vilmos<sup>1</sup> elvi jelentőségű cikkéből, Végh József<sup>2</sup> és H. Németh Gyula<sup>3</sup> doktori értekezéséből sok tanul-

<sup>1</sup> A rokonértelmű szavakról. Magyar Nyelv IV: 114—121.

<sup>2</sup> Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. Debrecen, 1935.

<sup>3</sup> Az észbeli gyarlótság kifejezése a magyarban. Budapest, 1941.

ságot meríthet a kutató. Sőt azt is mondhatná valaki, hogy már megtörtént a rendszerezés is, Pó r a F e r e n c: A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve című kötetében (1907), tehát nincs is szükség rokonszótárra. Csakhogy Póra kötete tulajdonképpen nem szótár, hanem csak címszójegyzék, katalógus. Tagadhatatlan, hogy ebben a formájában is hasznos kézikönyv, de korántsem elégíti ki a korszerű igényeket.

Ezek után önként adódik a kérdés: milyen anyagot öleljen fel az új, korszerű szinoníma-szótár és milyen módszertani megfontolások szerint épüljön fel?

1. Lényegbevágó kérdés, milyen nyelvtani kategóriákra terjedjen ki a szótár címszóanyaga. Az előadó már említette a legfontosabbakat: az igéket és a mellékeveket. Természetesen helyet találnának benne a főnevek is. Gyakorlati megfontolás szól a mellett, hogy a határozószó helyett inkább a neki megfelelő mondattani kategória, a határozó szerepeljen, minthogy a határozószavak szűk köre kirekesztené a tárgyalásból a ragos és névutós névszókat, tehát a szinonimák egész seregét. Megjegyzendő, hogy még a kötőszavak összehasonlító vizsgálata is indokolt: pl. a *miután*, *minekutána* kötőszavak között igen jelentékeny stilisztikai különbséget figyelhetünk meg, noha mondatbeli szerepük azonosnak látszik.

2. Egy jó szinoníma-szótár szerves tartozéka a címszavak és rokonértelmű alakjaik jelentésváltozatainak és jelentésárnyalatainak szabatos meghatározása. E részben fennforog a veszélye a cirkuláris értelmezésnek, amely két szónak egymással történő meghatározásában áll. Ezt a zavartkeltő eljárást módszeresen elkerülni talán úgy lehetne legjobban, hogyha a címszó meghatározásában mellőzné a szótáríró az idevágó szinonimákat, inkább körülíráshoz folyamodna, majd pedig minden következő szónál csak a már meghatározott rokonszavakat használná fel.

3. Természetes, hogy szinoníma-szótár nem képzelhető el példamondatok nélkül. Kérdés, milyen mértékben használhatók fel a példaanyagban a versek. Ez nem csupán a költők irodalmi rangjától függ, hanem még inkább attól, mennyi az eltérés mai nyelvünk és a kérdéses költő nyelve között. Ebből a szempontból ítélve meg a dolgot, nyilvánvaló, hogy pl. Petőfiből és Aranyból bővebben meríthet a szótáríró, mint Vörösmartyból és Adyból.

4. Felhasználható-e a rokonszavak értelmezésében a jelentéstartalmukat megvilágító gyökérszó? — Olyan kérdés ez, amely bizonyára vitára fog alkalmat adni. Nézetem szerint igen sok szavunk jelentése éppen ezzel az eljárással világítható meg legszebben, ezért kár volna lemondani róla. Hogy egy gyökérszó jelentéstartalmának feltárása közelebb visz a származéka megértéséhez, azt a keres ige egyik rokonszavával szeretném igazolni:

### *Pásztáz*

Gyökérszava a *pászta* főnév: 1. nagyobb mezőgazdasági területnek az a rendszerint hosszúka, sávszerű szakasza, amelyet a munkások egyszerre vesznek munkába; 2. általában egy földterületnek keskeny, csík-alakú része. Ennek megfelelően a *pásztáz* jelentéstartalma: 1. pásztánszerű szánt, arat, dolgozik, szüretel; 2. pásztánszerűen keresi a vadat; 3. sugaras irányban (vízszintesen vagy függőlegesen) alaposan és tervszerűen végigkutat olykor pusztát szemmel, de inkább távcsővel, vagy méginkább fényszóróval egy

területet. Főleg légvédelemnél használatos katonai műszó. Példák (az idevágó jelentésváltozatokra): A körvadászaton pásztázva indultak a vadászok, ezért már az elején több vad került puskacsőre, mint tavaly. Egyik katona hatalmas fényszórójával végigpásztázta a terepet és ezzel jelt adott a támadásra.

A megemlített kérdések természetesen csak töredékét alkotják a szóníma-szótárral kapcsolatban felmerülő problémáknak. Mindenesetre időnyerésért jelentene, ha megvitatásukra még a tulajdonképpeni szótárszerkesztő munkálatok előtt sor kerülne.

Legyen szabad befejezésül visszatérnem az előadás tulajdonképpeni tárgyára: a készülő Értelmező Szótárra. Nem mint nyelvész óhajtok ehhez hozzászólni, hiszen eddig főként az irodalomtanítás területén munkálkodtam — hanem mint egyike annak az 50 000 nevelőnek, aki anyanyelvünk szeretetére és helyes használatára neveli a magyar ifjúságot.

Mi magyar nevelők régóta hiányolunk egy olyan munkát, amely pontos, szakszerű és mégis könnyen érthető értelmezést adja a magyar szókészletnek. Bizton remélem: új korszaka nyílik közoktatásunk és közművelődésünk történetének, ha elkészül a zavaros, tisztázatlan fogalmak elleni küzdelem hatalmas fegyvere, az Értelmező Szótár. Meleg köszönettel tartozunk a Magyar Tudományos Akadémia-nak azért, hogy nyelvművelő hivatásához híven, tetemes anyagi áldozatok árán is vállalta a magyar szókészlet tudományos értékű és egyben gyakorlatilag is hasznosítható feldolgozásának megszervezését. Ennél érdemesebb, önmagához méltóbb vállalkozásba nem is foghatott volna az Akadémia.

Az Értelmező Szótár a legszebb találkozása lesz a tudománynak és az életnek, újabb beszédes bizonyítéka annak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia nem az öncélú tudomány fellelegvára, hanem az egész magyar nép, a legszélesebb tömegek műveltségének hathatós fejlesztője.

Alkalmam volt többször is bepillantani a Nyelvtudományi Intézet műhelymunkájába, ahol az Értelmező Szótár készül, és szeretném megköszönni az Intézet munkatársainak is azt az igen fáradságos és körültekintő munkát, amellyel századunknak kétségtelenül egyik leghatalmasabb magyar tudományos vállalkozását diadalra viszik. Kívánom, hogy az Értelmező Szótár, műveltségünk terjesztésének és közgondolkodásunk fejlesztésének e szinte beláthatatlan jelentőségű eszköze mielőbb kész alkotássá érlelődjék és a magyar nép közkincsévé váljék!

FERENCZY GÉZA:

Őszintén papírra vetni még nem igen merték, de szélnek eresztett szóban, valamiféle vállrándító megnyilatkozásban itt is, ott is nem egyszer kifejezték már azt a véleményt, hogy a szótárirás nem teljes értékű tudományos munka. Abban aligha kételkedik bárki is, hogy egy csillagkatalógus egybeállítására különleges képzettség, asztronómiai szaktudás szükséges, legfeljebb azt vitatják némelyek, — persze szintén csak íratlanul — hogy egyáltalán van-e valami haszna az ilyen munkának. Egy szótár hasznosságát, gyakorlati értékét mindenki elismeri, arról a szellemi erőfeszítésről és tudományos módszerességről azonban, amellyel egy igényesebb fajta szótár készül, kevésbé vesznek tudomást. Kivált értelmező, egynyelvű szótár szerkesztésének munkájában nem igen találunk méltányolni valót a tudományoknak ilyen hamis rangsorolói, hiszen — gondolják — ahhoz csak az anyanyelv ismerete kell, no meg

nagy szorgalom. Ez a »nagy szorgalom« azonban olyan hanglejtéssel esik ki az ítélezők száján, hogy az inkább lekicsinylés, mint elismerés.

A rokon vagy azonos kérdéseken kívül mindenfajta szótárnak megvan a maga sajátos problematikája és módszere. Tudvalevő, hogy a Nyelvtudományi Intézetben most értelmező szótár elkészítésén dolgozunk, következésképp leginkább az ilyen szótár írásában, szerkesztésében gyűjtöttünk tapasztalatokat. E néhány perc alatt csupán »villanó fénnel« próbálok rávilágítani egy-két olyan sajátos tényre, körülményre, amely az értelmező szótár munkálatainak némely nehézségéről, speciális tudományos felkészültséget, sőt bizonyos rátermettséget kívánó természetéről vall.

1. Kezdjük a cédulázás kérdéssel. Megbízható értelmező szótárt csak olyan cédulaanyag alapján készíthetünk, amelyben az értelmezendő szavakra mennél több jelentés-megvilágosító példamondatot vagy legalább is szintagmatikus kapcsolatot találunk. Az Akadémia Nagyszótárának cédulázását évtizedeken át kitűnő filológusok, tudományos multú kutatók végezték. Lelkiismeretességükhöz, gondosságukhoz aligha férhet szó, mégis nagyon gyakran kerül kezünkbe olyan cédulájuk, amelynek idézetét, kiszakított mondatát hiányossága miatt csak akkor használhatjuk a megjelölt szó jelentésének elemzésében, ha előbb megvizsgáljuk magában az eredeti műben a kiragadott mondat nagyobb szöveggörnyezetét. A *levél* címszónak egyik cédulája pl. így hangzik: »Hófehér a levele — Vörösmarty I. 19.« Ebből a kurta mondatból még annyit se tudunk meg, hogy virág 'szirmáról', egy szerelmes írott 'leveleléről', könyv 'foliumáról', hófehér búzalisztból készült sodort tészta 'leveléről' vagy egyéb levélről van-e szó, azt pedig még kevésbé állapíthatjuk meg, hogy konkrét vagy képes értelemben használta-e a költő a *levél* szót, így annak nemcsak a jelentése marad homályban, hanem stiliáris értéke is. Ha megnézzük az eredetit, »A szép virág« című költeményt, annak mindjárt első versszakában ráakadunk a kiírt hiányos mondatra, s a *levél* szó jelentése — már a sejtető cím után is — imigyen világosodik meg:

*Mely vad az, mely zordon, a ki  
Szép virágot nem szeret?  
Szép virág az én világom,  
Az nyit bennem víg eret.  
Ártatlanság tiszta színe,  
Hófehér a levele,  
Szűz szerelemnek lakása  
Rózsaszínű kebele,  
És remény vidám sugára  
Zöld tövének gyenge szára:  
Így virágzik ő nekem,  
Éltem, álmodom, mindenem.*

Tehát a *levél* a költő világát jelképező virágnak a *szirma*. De hogy valójában mi is ez a virág, azt csak a költemény utolsó soraiból tudjuk meg. A közbeeső versszakban megemlíti a költő, hogy a virág körül »egy kis méh... repes«, majd végül az allegóriának így adja értelmét:

*A kis méh ez én egy vágyom,  
Szög leánya szép virágom.*

Mi az oka annak, hogy a cédulázó nem vette észre a kiírt egy sornak a *levél* jelentése dokumentációjaként való használhatatlanságát? Az a lélektani körülmény, hogy ha teljes figyelmünket elragadja az olvasmány sodra, nem gondolunk rá, hogy az értelmi kapcsolatból kiszakított mondat a költemény nem-ismerőjének nem ugyanannyit mond, mint annak, aki benne él az egész költeményben. Lehet az ilyen cédulázó elsőrangú tudós, de ha figyelmét nem tudja egyszerre többfelé megosztani, s szórakozottan jegyezgeti ki valamely szónak ilyen-olyan hiányos példamondatát, az nem alkalmas cédulázónak. Állító formában fejezve ki a tanulságot, ezt mondhatnánk: cédulázónak csak az való, aki azon kívül, hogy megvan a kellő filológiai képzettsége vagy legalább is filológiai érzéke, figyelmét többszörösen megosztva ki tud szakadni a cédulázni való szöveg mondatainak magukkal sodró áradásából, s szinte énjét megkettőzve egy időben a szilárd »partról« szemlélni tudja ennek az árnak éppen felvetődő fodrát.

Még sok-sok példát idézhetnék a »szórakozott«, fogyatékos cédulázásra, de mutatóban talán ennyi is elég.

2. Tegyük fel, hogy már kezünkben van annak a többszázezer szónak betűrendes jegyzéke, amelyből szótárunk címszavait ki kell válogatnunk. Mert nyilvánvaló, hogy még a lehető teljességre törekvő nagyszótárban sem lesz benne minden kicédulázott vagy elképzelhető szó, pl. valamely ritka, alkalmi összetétel (asztalfesték, borherdálás, dugattyúlöketszám, elektroacéltermelésátlag stb. több efféle). Még inkább áll ez egy korlátozott terjedelmű értelmező szótárra. Ha 55–60 ezer címszavas szótárba kell beleszorítanunk a köz- és irodalmi nyelvben élő, a nyelvjárásokból belészivárgó, a tudományos irodalomban leggyakrabban használt szavak, műszók tömegét, akkor valóban rendkívül nehéz feladat a címszók kiválogatása. Meddig menjünk el a tájnyelvek, az argot, a régi nyelv szavainak befogadásában, mennyit vegyünk fel a tudományok, a mesterségek műszavaiból stb. stb., ez igazán nehéz kérdés. Valóban nagy, általános műveltségre, szinte enciklopédikus ismeretanyagra, azonfelül józan ítélőképességre van szüksége annak, aki ezen a területen helyesen akarja megvonni a határt. De még a köznyelv szavainak kiválogatása sem egyszerű; a cédulaanyagban egy-egy fogalomkörnek, egy-egy szócsaládnak összetett és származékszavai nem eléggé arányosan oszlanak meg. A címszók kiválasztásában ennek az aránytalanságnak a kiküszöbölésére is törekedni kell. Mindez igen nehéz, bonyolult feladat.

3. Ha elkezdjük egy szócikknek a kidolgozását, először is meg kell állapítanunk, hogy milyen szófajhoz tartozik a címszó. Ez gyakran nagyon egyszerű, hiszen iskolásgyerekek is meg tudja mondani, hogy pl. a *ház* szó főnév, a *cselekszik* ige. De azon már nyelvészek is vitatkozhatnak, hogy az *akkoriban*, *azzal*, *dérrel-durral* határozószó-e vagy pedig ragos névszó. Mi a *jaj* neki! szókapsolatban a *jaj*? Mi a *szabad*? Vagy gondoljunk a *hát* kötőszónak és határozószónak vagy a *hogy* kötőszónak, kérdőszónak, névmási határozószónak nem mindig könnyen meghatározható mondattani funkciójára. Itt néha olyan nehézségekkel találkozunk, hogy a kérdésről szóló eddigi irodalomnak az áttanulmányozása sem igazít el bennünket.

4. A szócikk élén az igei címszó után megadjuk a fontosabb ragozott alakokat. Ez sem mindig egyszerű dolog; gondoljunk némely ikes igére. Tudjuk, hogy az ikes ragozás bomladozóban van, azért egyik-másik módban és személyben ingadozik a nyelvhasználat. Ebben a zavaros helyzetben sok tanárunk ahhoz az egyszerű szabályhoz folyamodik, hogy — ha törik, ha

szakad — ikesen ragoz és ragoztat minden olyan igét, amelynek a jelentőmód jelen idő egyesszám harmadik személyben *-ik* végződése van. Így született pl. a *folyják* alak. Hiába van benne még az Akadémia helyesírási szabályaiban is a *folyik* címszó után a figyelmeztetés: »folyjon«, sokan mégis így mondják és írják: *folyják*. Az ikes igéket még a Révai-féle szabályossággal ragozó ('*z u c z o r* — *F o g a r a s i*-ban a *bú* (2) címszó alatt) csakis ilyen alakokat találunk: *bújok*, *bújsz*, némelyek mindamellett így mondják és talán írják is: *elbújom a fa mögé*. De azt talán még ők se merik mondani, hogy *megjelenem az ünnepségen* vagy *engem is eszik a méreg*. Ha tehát helyesen akarjuk megállapítani egy ikes igének a szócikk elején közlendő alakjait, ismernünk kell az ikes ragozás bonyodalmas történetét, a kérdés irodalmát, de még ekkor is higgadtan fontolóra kell vennünk több tényezőt, főképp gondosan figyelniünk kell mérlegelésünk közben egyfelől a tudományos megismerés, másfelől az élő nyelvszokás adatainak billegő serpenyőjátékát.

5. Lám, még a tulajdonképpeni szótári munka elkezdése előtt is mennyi nehézséggel, súlyos feladattal akadhatunk össze. Pedig csak ezután következik a dolog nehezebb része, maga az értelmezés. Erről már nem igen szólhatok, kifogytam az időből. Csak annyit jegyzek meg, hogy értelmezés szempontjából minden szó külön világ, még akkor is, hogyha egy-egy fogalomkörön belül vizsgáljuk. Hát még ha valamely tudományágról egy másikra kell átváltanunk, növénytanról állattanra vagy ásványtanra, történelemtől közgazdaságtanra, banktanra, technikára, politikára, a nyelvtan fogalmaira, irodalomtudományra, földtanra, orvostudományra, és így felsorolhatnám még kavargóbb egymásutánban a társadalom és a természet tudományainak valamennyi ágazatát, mert egy ilyen szótári műben az egész valóságról adunk számot, úgy, ahogy az az emberi tudatban, közvetve, nominálisan nyelvünkben tükröződik. Nem azt állítom ezzel, hogy polihisztori munkát végzünk, hiszen mi csupán megszövegezzük, ami a tudományos közvéleményben él, ezt azonban önelvű módszerrel, a jelentés elemzésének sajátos szótári módján tesszük. A munkának ebben a részében a tudományos kézikönyveken, szaklexikonokon kívül szakemberek is segítségünkre vannak. Hogy azonban mennyire más a szakembernek enciklopédikus látásmódja, és mennyire más a szótárírónak jelentéselemző és jelentésmeghatározó munkája, arra végül még egy példát mutatok be.

A *munkásgyerek* vagy a választékosabb *munkásgyermek* címszót így értelmeztük: 1. Munkásszármazású gyerek, illetve gyermek. — (A *munkásszármazású* címszó alatt ezt találjuk: olyan, akinek egyik vagy mindkét szülője ipari munkás, vagy az volt). Példamondat: *Munkásgyerekek nyaralnak a Balatonon*. Adyból egy idézet: *Ez az ország mindnyájunké, Hol bilincset urak vernek: Háborúra készüljön föl Minden sápadt munkásgyermek*. 2. (Bizalmas, családi stílusban.) Munkáscsaládból származó fiatalabb felnőtt személy — (A *munkáscsalád* értelmezése: olyan család, amelynek feje vagy több tagja ipari munkás). Példamondat: *Évről évre sok száz munkásgyermek végzi el az egyetemet*. 3. (Szocializmus előtti szóhasználatban.) Ipari vagy egyéb, nem mezőgazdasági testi munkában bérért dolgozó gyerek, illetve gyermek. Példamondat: *Munkásgyerekek tolják a talicskát a gyár udvarán*.

Aki pontosan végére jár a *munkásgyerek*, illetve *munkásgyermek* szó jelentésének, okvetlenül elismeri, hogy a szónak valóban megvan a három jelentése, ennél fogva fontos címszó. A szaklektor mégis ezt írta a *munkásgyerek* címszó értelmezéséhez: »Ez felesleges, hozzá kell csatolni a 13 484-hez«, vagyis a

*munkáscsalád* értelmezéséhez! Enciklopédiában, lexikonban valóban fölösleges volna a *munkásgyerek* címszó, de még a *munkáscsalád* is, ott összefoglalóan mindent meg lehetne tárgyalni a *munkás* címszó alatt, ha egyáltalán azt is felveszi a lexikon.

Azt hiszem ebből a példából világosan kitűnik, hogy mennyire különbözik egy tudománytárnak és egy szótárnak a szempontja; az értelmező szótárt ebben a szemléletmódjában, módszerében semilyen más tudományos műfaj sem helyettesítheti.

Úgy vélem, ez a rövid fejtegetés, ha nem győzi is meg a kételkedőt, de talán megingatja abban a balvéleményében, hogy az értelmező szótár »összeállítására« elég az anyanyelv ismerete és afféle széknymasztó szorgalom. A szótárírás roppant sokrétű tudományos feladat. Nekünk, az értelmező szótár dolgozótársainak az a meggyőződésünk, — s ez bizonytal nem pusztán önáltatás — hogy a szótárszerkesztés elsőrendű tudományos munka, alkotó munka.

BÁRCZI GÉZA elnöki zárószava:

Tisztelt Osztály! Kedves Vendégeink! Rám most az a kötelesség hármlanék, hogy az előadás és a vita eredményeit összefoglaljam. Egy részletekbe menő összefoglalás azonban kétségtelenül annyira megnyújtaná ennek az ülésnek már amúgy is hosszúra nyúlt idejét, hogy erre e pillanatban nem gondolhatok, hanem a lehető legrövidebben igyekszem majd pár szóba sűríteni magának az előadásnak és a vitának a fontosságát, és — amennyiben lehet — lényegét.

Mindenekelőtt köszönöm az előadó kartársnak igazán tartalmas, világos és tömörségében is rendkívül finom és sokrétű előadását, amely sok problémát nemcsak éles megvilágításba helyezett, hanem valóban tisztázott is, valamint a komoly, a tárgyhöz illően alapos, a tárgyalás eredményességéhez igen nagy mértékben hozzájáruló hozzászólásokat, amelyek ugyan olykor elhagyták a lexikográfia sajátos területeit és áttértek a nyelvtan és a lexikológia területére is, de mindig olyan kapcsolatban, ami megvilágító volt a lexikográfiai problémák szempontjából is.

Azt hiszem, — ha még volt kételkedő — mindenkit meggyőzhetett az előadás és a hozzá fűződő vita során számos hozzászóló fejtegetése arról, hogy mennyire nemcsak gyakorlatilag fontos az alkalmazott nyelvtudománynak ez az ága, hanem egyben elmélyülő, problémamegoldó, szoros és éles szellemi munkát is jelent.

Hosszú múltú és tekintélyes szótáriródmunka érdemes gazdagsága ellenére kétségtelen, hogy a lexikográfia elmélete nálunk a fejlődésben elmaradt, s ennek természetes vetülete magának szótáriródmunkának bizonyos elszíntelenedése, bizonyos hiányosságai is. Az előadás és az azt követő vita tehát egy régi mulasztás helyrehozásának nem könnyű folyamatát hozta lendületbe, — mondhatnók — indította meg.

Ez az indulás méltán foglalja magában az elmaradás, a pangás okaira, társadalmi előzményeire való rámutatást is; feladata egyrészt a problémák és az okok világos feltárása, másrészt egyszersmind a jelen és a jövő teendőinek kitűzése is.

Természetesen ilyen tágas diszciplína minden kérdésére egy előadásban s még a hozzáfűződő terjedelmes, igen alapos és sokrétű vita folyamán sem

lehetett sort keríteni. Csodálatos, hogy mégis ennyi idő alatt ilyen sok és sokrétegű problémát tudtunk megtárgyalni.

Az előadás és több hozzászóló rámutatott egyszersmind az értelmező szótár fontosságára nemcsak a nyelvtudomány különféle diszciplinái szempontjából, hanem az egyetemes nemzeti nyelvi kultúra szempontjából is.

Az egyetemes szótár hasznossága sokrétű. Hallottuk itt, hogy az egyetemes szótár a kétnyelvű szótárak alapja, hogy milyen fontos szerepe van a nyelv és a kultúra kapcsolatának kiépítésében, a nyelvi tudatosításban, az irodalom igazi élvezetének lehetővé tételében, a fogalomalkotásra való nevelésben, a nyelvművelésben és sok más téren. Mindezt tömör fogalmazásban kaptuk magában az előadásban, illetve mindez domborodott ki — hol egyik, hol másik részletében, kisebb-nagyobb élességgel — a felszólalásokban.

Az előadás és a hozzá fűződő tartalmas hozzászólások elsősorban az alapelvek tisztázásához járultak hozzá.

Láttuk a lexikológiának és a lexikográfiának éles elhatárolását, mind-egyik diszciplína tartalmát és munkaterületét.

A magyar szótáriródlalom történeti áttekintése, valamint a szótári elmélet fejlődésének vázolása után, amelyben az előadó maga és több hozzászóló igen alapos és tartalmas, részletekbe menő tisztázása segített, az értelmező egynyelvű szótáraktól felvetett alapvető kérdések tisztázására került sor. A különféle szótártípusok pontos megkülönböztetése és jellemzése önmagában is fontos fogalmak tisztázására vezetett. Gondolok itt a normatív és a tájékoztató szótár elkülönülésére stb., de nem akarok részletekbe menni.

Láttuk a vitális problémákat, a szótár nagyságára vonatkozó megkülönböztetéseket, a szócikkek számának, a szavak kiválogatásának szempontjait és hallottuk, hogy maga ez a látszólag egyszerű probléma milyen nehéz és hatalmas elmélyülést követel.

A szótártípusokkal kapcsolatban ki kell térnem a Nagy Szótár kérdésére. Immár mindnyájunk előtt nyilvánvaló a Nagy Szótár egészen rendkívüli fontossága. A hozzászólások is joggal emlékeztettek az Akadémiának arra az elsődleges feladatára, amely az Akadémiát voltaképpen létrehozta, nevezetesen, hogy a magyar nyelv ügyének legbuzgóbb pártolója, központi irányítója, védelmezője és fejlesztője legyen. Ily módon Akadémiánknak mindenek felett való legelső kötelessége, hogy ennek az olyan hasznos és szükséges Nagy Szótárnak a készítését szorgalmazza.

Amint hallottuk, immáron elkerülhetetlenül szükséges az állandó és folyton fokozódó pénzügyi segítség, pénzügyi támogatás és a folyton növekvő számú munkaerővel való ellátás, és az I. osztály kötelessége az Akadémia irányadó szerveinél minden erővel eljárni, hogy ez a segítség a Nagy Szótár számára meg is teremtsédjék. Azt hiszem, az Akadémia felelőssége ezen a téren minden vitán felül áll.

Az értelmezés problémája, de úgyszólván a szótárkészítés minden részletproblémája — ha nem is egyforma intenzitással — de hasznos megvilágításban részesült. Elhatárolódott egymástól a logikai jelentésmeghatározás és a nyelvi értelmezés. Több hozzászólásban, valamint az alapul szolgáló előadásban is előfordultak a jelentéstagolás változatos, nehéz kérdései, az értelmezés különféle módjai, a jelentések felsorolásának sorrendje, a szócikk és a nyelvtani tudnivalók, a normatív szempont szerepe, a kötött és szabad szóalakulatok kérdése, ezzel kapcsolatban a szólások, szóláshasonlatok felhasználásának szükségessége és korlátai, az idézetek fontossága: egyszóval az értelmező

szótár készítésének minden részletproblémája legalább felvetődött, mint probléma, s nagyon sok esetben az igen értékes, a teljes tisztázás felé segítő hozzászólásokkal esetleg eljutott megnyugtató megoldásához. Ehhez az értelmező szótár munkatársai között folytatott tüzetes megbeszélések és az ezek eredményeképpen kialakult elvi döntések a problémák nagy részében kitűnő alapot és háttérrel szolgáltattak.

Kijelölték a hozzászólások és maga az alapvető előadás a későbbi, de nem túlságosan távoli feladatokat is. Még erősebben a jövőre mutat a szinonim-szótár kérdésének felvetése, s még jobban a stíluszótár kérdése.

Más lapra tartozik a fogalomköri szótár és irodalmi klasszikusaink kis szótárai elkészítésének kérdése.

Egyszersmind megkaptuk a szótártípusok finom és mély elemzését is, s ezek mind segítenek munkánkban, mert hiszen e szótártípusok egymásba fonódnak.

Sorrendet természetesen kell tartanunk, de minden egyes új szótártípus megszületése egyszersmind a többi szótártípus tökéletesedését is lehetővé teszi. Voltaképpen tehát minden szótárfajta egybetartozik, s bármilyen sorrendben valósítjuk meg a kívánalmakat, nemcsak minden szótár okul az előbb megjelent más típusú szótárakból, de a később megvalósításra kerülő szótár egyszersmind az előzőleg már létesült szótár újabb tökéletesítését, finomítását teszi lehetővé.

Mégegyszer köszönöm a közönség valóban áldozatkész türelmet és ügyyszeretetet tanúsító részének ezt a kitartását, ezt a fáradhatatlanságát. Köszönöm az Akadémia, köszönöm az Értelmező Szótár, de köszönöm az egész magyar művelődés nevében is.

Ezzel ülésünket bezárom.